

T E R R A
Westerwolda

Tijdschrift voor de geschiedenis van Westerwolde

Bert Veeman

Plattelandsdokter, natuurbeschermer, fotograaf

pagina 16

Interview: Bert Veeman
p.16

**Westerwolde terug van
weg geweest** p.6

Fotograaf Tonnis Post
p.10

Dit tijdschrift is een uitgave van de Historische Vereniging Westerwolde

Jaargang 6 nummer 3, winter 2017-2018

prijs: € 4,95

Colofon

Terra Westerwolda is het tijdschrift voor de geschiedenis van Westerwolde. Het is een uitgave van de Historische Vereniging Westerwolde (HVW), mede mogelijk gemaakt door Museum de Oude Wolden (MOW) in Bellingwolde. Terra Westerwolda verschijnt drie keer per jaar.

Redactie

Jochem Abbes
Tjarko van Dijk (namens MOW)
Hans ter Heijden (hoofd- en eindredactie)
Jan Huizing
Henriëtte Kuiper
Geert Volders

Vaste medewerkers

Herman Janssen (fotografie)
Sanne Meijer (Sanne Meijer Onderweg)
Geert Schreuder (illustraties)

Vormgeving

Janty Heeres, JantyDesign, Rhederveld

Drukwerk en distributie

Wubbe Alvering, Vlagtwedde

Terra Westerwolda en HVW op internet
www.verenigingwesterwolde.nl

Contact met de redactie

Reacties en ideeën voor artikelen zijn welkom bij Hans ter Heijden, telefoon 0599 313811 / 06 51056565, e-mail: taalschuur@hetnet.nl

Lid-abonnee worden?

Zie pagina 31.
Terra Westerwolda is voor € 4,95 ook verkrijgbaar bij diverse (boek)winkels.

Niets uit deze uitgave mag op enigerlei wijze worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

De redactie heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de afbeeldingen volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen nog zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de redactie wenden.

Bestuur HVW

Jochem Abbes (voorzitter)
Tjarko van Dijk
Marten Fokkens (webmaster)
Jan Huizing
Kineke Kuper-Dijkmeijer (penningmeester)
Ina Middelkamp-Maarsingh (secretaris)
Harm Prenger
Geert Volders
Ruut Wegman

Jaargang 6, nr. 3, november 2017

Van de redactie

Herdenken

Het zal u niet zijn ontgaan, 2017 is het Lutherjaar: 500 jaar geleden begon de Reformatie. Jochem Abbes legt in dit nummer uit dat dit in Westerwolde toch iets anders lag. Maar er is meer te herdenken. Wat dacht u van de Stormvloed van 1717? Jan Huizing dook in de archieven en ontdekte dat deze 'Kerstvloed' vooral als een straf van God werd gezien. Ook schrijft hij over de bouw van de kerk in Vriescheloo, eveneens 300 jaar geleden.

Gemeente Westerwolde

Maar er is nog een gedenkwaardig feit. Als de volgende editie van Terra Westerwolda in maart 2018 het licht ziet, zijn de gemeenten Bellingwedde en Vlagtwedde samengevoegd en wonen veel van onze lezers in de nieuwe gemeente Westerwolde. Maar, sprak Shakespeare: 'What's in a name?' Geert Volders besteedt hier in zijn artikel *Westerwolde: terug van weg geweest* aandacht aan.

Fotograaf Tonnis Post

In het Fotomuseum in Den Haag en Museum de Oude Wolden in Bellingwolde zijn in 2018 exposities over de fotograaf Tonnis Post. Dirk Kome besteedt in dit nummer aandacht aan deze 'fotograaf van de vooruitgang', die veel foto's maakte van de woonomstandigheden van Westerwolders in het begin van de 20e eeuw.

Bert Veeman en Kees Stip

Verder in dit nummer een groot interview met Bert Veeman, die jarenlang huisarts was in Bellingwolde, maar zich ook manifesteerde als natuurbeschermers en fotograaf. In de serie over de literatuurgeschiedenis in onze contreien is Kees Stip aan de beurt. Als Trijntje Fop werd hij beroemd met zijn dierenversjes; tijdens zijn Groninger jaren in Laudermarke werd zijn werk serieuzer en kritischer, al blijft humor de boventoon voeren.

Maar er is meer. Leest u maar!

Hans ter Heijden

Het volgende nummer van Terra Westerwolda verschijnt in maart 2018

Bert Veeman
"Ik ben een Einzelgänger."
Foto: Henny Geerts.
pagina 16

Cover
Kunstschilder Geert Schreuder uit Onstwedde illustreerde het interview met Bert Veeman die als plattelandsdokter in zijn Deux Chevaux over vaak modderige zandwegen naar zijn patiënten in de wijde omgeving van Bellingwolde reed. En passant fotografeerde hij de natuur.

Inhoudsopgave

Vaste rubrieken

- 4 Column Siste Viator: Democratie in de kerk
- 5 Uitgelicht: de 'spleut'
- 12 Literatuur dl. 5: Kees Stip in Westerwolde
- 21 Het portret van Harm Migchels en Zwaantje Karskens
- 28 Uit de geschiedenis van Westerwolde deel 12
- 30 Sanne Meijer Onderweg: Retour Ter Apel – Smeerling
- 31 Nieuws Historische Vereniging Westerwolde
- 32 Historische Actualiteiten

Artikelen

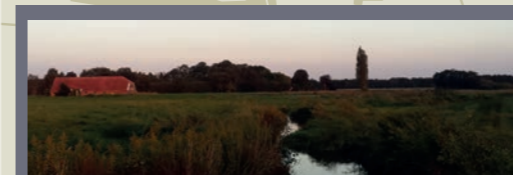
- 6 Westerwolde: terug van weg geweest
- 10 Tonnis Post. Fotograaf van de vooruitgang
- 14 Kerk van Vriescheloo 300 jaar
- 22 Westerwolde in de tijd van Luther
- 26 Stormvloed 1717
- 27 Uit de collectie van de Historische Vereniging

Interview

- 16 Bert Veeman: plattelandsdokter, natuurbeschermers, fotograaf

Literatuur deel 6
Kees Stip in Westerwolde
pagina 12

Westerwolde
Terug van weg geweest
pagina 6

Tonnis Post
Fotograaf van de vooruitgang
pagina 10

Kerk van Vriescheloo
300 jaar geleden gebouwd
pagina 14

Column: Siste Viator

Democratie in de kerk

door Jochem Abbes

We raken eraan gewend dat we van het ene jubileum- of herdenkingsjaar naar het andere gaan. Op zich is daar niets mis mee; mooie afgeronde getallen vormen immers een aardige aanleiding om belangrijke of minder belangrijke historische gebeurtenissen weer eens in het voetlicht te plaatsen. Natuurlijk zijn er veel meer 'jubilea' of 'kroonjaren' te herdenken dan daadwerkelijk gebeurt. Eén zo'n 'jubileum-zonder-veel-aandacht' wil ik toch niet geruisloos laten passeren. Niet alleen omdat er niet veel ruchtbaarheid aan wordt gegeven, maar vooral omdat het gaat om een opmerkelijk besluit met ingrijpende gevolgen, ook voor Westerwolda.

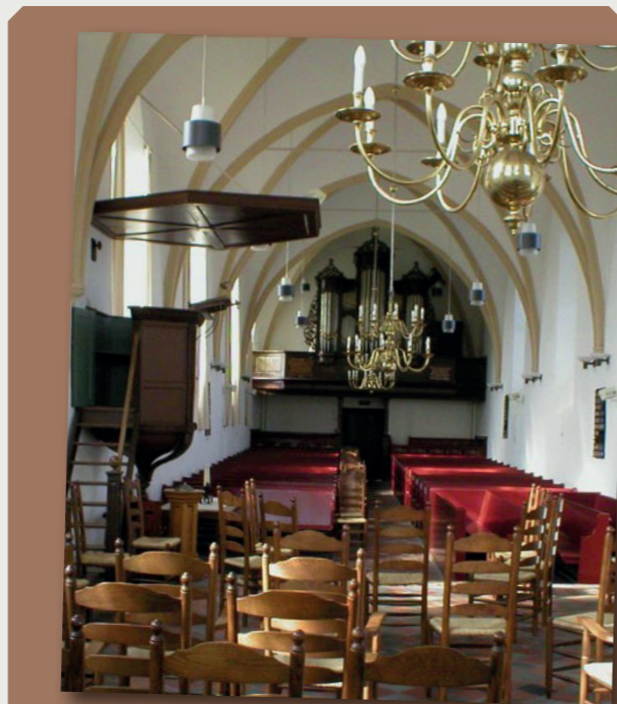
Ik heb het over de invoering van het *Reglement voor de benoeming van ouderlingen en diakenen en de beroeping van predikanten* door de Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk op 1 maart 1867, dit jaar dus 150 jaar geleden. Waarom is dit nu zo bijzonder? Kort gezegd: dit besluit van de synode betekende - althans formeel - het einde van het kerkelijk stemrecht op basis van grondbezit. Het openbaar bestuur in zowel het kerspel als de plaatselijke kerkelijke gemeente was eeuwenlang gebonden aan grondbezit. In de kerk sprak men dan van 'collatierecht', het recht om de predikant, schoolmeester, organist en koster te benoemen, al dan niet met de overige kiesgerechtigden in het kerspel. De oorsprong van het collatierecht gaat terug tot in de Middeleeuwen, toen de plaatselijke kerk vaak door de lokale

Uiteindelijk liep de kerk met het Reglement van 1867 voorop bij de democratisering van het publiek bestel

grondeigenaren werd bekostigd. Daarmee kregen zij ook de collatierechten en de kerkvoogdij in handen. Hoewel in flagrante tegenspraak met het christelijk ideaalbeeld van de gemeente, bleef het de eeuwen door een hardnekkig verschijnsel. Ook na de Reformatie bleef het principe van 'wie betaalt, bepaalt' voor een belangrijk deel overeind, ondanks de duidelijk afwijzende opvattingen van Calvijn en de gereformeerde vaders.

In 1673 regelde het stadsbestuur van Groningen het collatierecht in de Stadsjurisdicties, waaronder Westerwolda. In Wedde, Onstwedde, Vlagtwedde en Sellingen moest worden gestemd naar 'mollenwaren', waarbij de eigenerfde een 'volle boer' moest zijn om te kunnen stemmen. In Bellingwolde, Blijham en Vriescheloo (!) stemde men op basis van 'schatdeimten', waarbij een minimum van 20 deimt behuïsd, of 24 deimt onbehuïsd land één stem gaf. Een eeuwenoude praktijk, die na afschaffing in de Franse tijd door koning Willem I weer werd hersteld.

De Grondwet van 1848 en het daaruit voortvloeiende nieuwe *Algemeen Reglement* voor de Nederlandse Hervormde Kerk van 1852 leidden na een lange aanlooptijd tot de wettige afschaffing van de stembevoegdheid van de eigenerfden in 1867. Dat het stemrecht nu aan de lidmaten kwam (al naar gelang de plaatselijke regeling) had grote gevolgen en zou leiden tot een richtingenstrijd in de hervormde kerk. Maar hoe dan ook: uiteindelijk liep de kerk met het Reglement van 1867 voorop bij de democratisering van het publieke bestel. En dat is wel een column waard.

De Hervormde Kerk van Vlagtwedde, met recht voor de kangel de kerkenraads- en notabelenbanken. Foto: www.openmonumentendag.nl (2017).

Uitgelicht!

Gereedschap

De 'spleut'

Spleethoutje onmisbaar bij het maken van bijenkorven

In deze rubriek besteedt Jan Huizing aandacht aan voorwerpen die we in onze tijd van robotisering niet meer kennen. In leven en werk van onze voorouders speelden ze echter vaak een belangrijke rol.

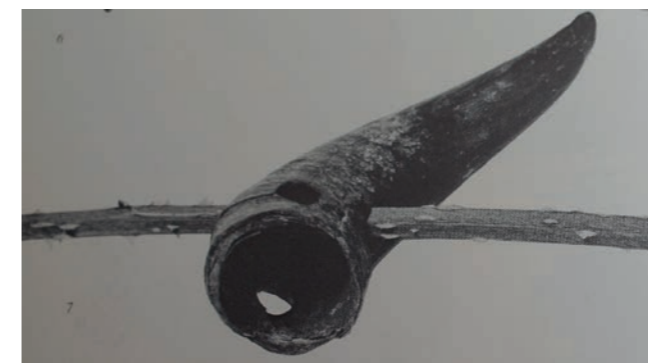

door Jan S.A. Huizing

Deze keer weer eens een voorwerp uit het bezit van ons lid mevrouw Bruining. Het gaat om een 'spleethoutje' of 'spleut'. Spleethoutjes werden gebruikt bij het vlechten van strooien bijenkorven. Deze bestonden uit een lange, gevlochten bundel stro, die vroeger werd omwonden met een gespleten stengel van een braamstruik. Deze stengel werd door een koehoorn getrokken, waarin gaten zaten van verschillende diameters. Daardoor werden de doorns verwijderd. Vervolgens werd de stengel met behulp van het spleethoutje in drieën gespleten. Daarna werden ze van het zachte materiaal dat aan de binnenkant van de stengel zit ontdaan. Pas dan kan de 'spleut' worden gebruikt voor het omwinden van het stro.

Een voorbeeld van het gebruik van een spleethoutje. Uit: 'De oude imkerij', Openluchtmuseum blz. 18. Met dank aan J.P. de Groot.

De koehoorn met gaatjes om de tak van de doorns te ontdoen. Uit: 'De oude imkerij', Openluchtmuseum blz. 18.

Spleethoutje. Afmetingen: diameter 3,1 cm, lengte 9,5 cm. Foto: auteur.

What's in a name?

Westerwolda terug van weg geweest

Op 1 januari 2018 fuseren de gemeenten Bellingwedde en Vlagtwedde tot de nieuwe gemeente Westerwolda. In deze bijdrage kijken we terug op de opmerkelijke ontwikkeling van de naam Westerwolda en de relatie met de bestuurlijke gemeenten in het territorium.

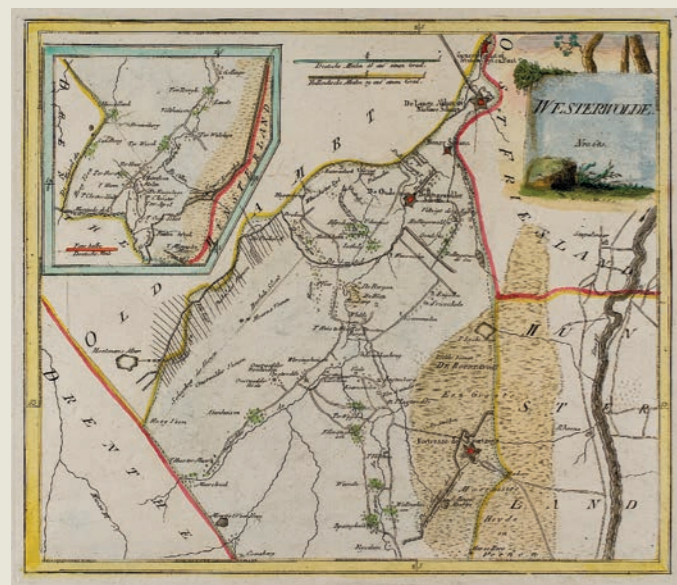

door Geert Volders

In tegenstelling tot vele andere fusiegemeenten is er de afgelopen jaren in de gemeenten Bellingwedde en Vlagtwedde geen heftige discussie geweest over de naam van de nieuw te vormen gemeente. Vanuit een historisch perspectief is dat goed te verklaren. Het territorium van de nieuwe gemeente vormt een groot deel van een gebied dat al vele eeuwen bekend staat als Westerwolda. Voor een onbekende kan het een

vreemde gewaarwording zijn dat het zuidoostelijke deel van Groningen, een provincie in het noordoosten van ons land, de naam Westerwolda draagt. Westerwolda: woud in het westen. De naam wordt veelal in verband gebracht met het Middeleeuwse Saksen. Vanuit Saksisch perspectief vormde 'onze' landstreek een woud in het westen.¹

In de Late Middeleeuwen komen we de naam Westerwolda ook in geschreven vorm tegen om de toenmalige vrije landsheerlijkheid aan te duiden: Terrae Westerwolda. Inderdaad, de titel van dit tijdschrift is geïnspireerd op deze oude aanduiding! De landsheerlijkheid bestond uit vijf kerspelen: Onstwedde, Sellingen, Vlagtwedde, Vriescheloo en Wedde. Het kerspel was van oorsprong een kerkelijk bestuurslichaam en kan beschouwd worden als de voorloper van de burgerlijke gemeente. Binnen het kerspel waren er de lokale bestuursorganen in de vorm van de boerschappen. Eeuwenlang vormde het kerspel zowel de sociale als bestuurlijke leefwereld van ingezetenen van Westerwolda. Bellingwolde en Blijham hebben zowel een andere wordingsgeschiedenis als bestuursgeschiedenis. Gelegen op het grensgebied van veen, klei en zand ontstonden hier meer langgerekte dorpen. Overigens geldt dat ook voor het dorp Vriescheloo, maar in tegenstelling tot dit dorp behoorden Bellingwolde en Blijham van oudsher tot de Reiderlandse Rechtstoel.²

Westerwolda in 1791 gekarteerd door F.J.J. von Reilly in *Schauplatz der fünf Theile der Welt*. Collectie Rijksuniversiteit Groningen, <http://irs.ub.rug.nl/ppn/230269893>.

Status aparte

Een eerste 'fusie' vond plaats in de jaren 1530-1538 toen de vijf Westerwoldse kerspelen met de Reiderlandse kerspelen Bellingwolde en Blijham werden samengevoegd. Sinds deze samenvoeging worden Bellingwolde en Blijham in één adem genoemd met Westerwolda.

Toen de Staten-Generaal van de piepjonge Republiek der Verenigde Nederlanden het gebied in 1593 veroverde op de toenmalige landsheer Arenberg, bleef de naam Westerwolda gehandhaafd. Als generaliteitsland had Westerwolda een aparte status binnen het gewest Groningen. Zo zien we het gebied op oude kaarten vaak terug onder de naam 'Heerlijkheid Wedde en Westwoldingerlandt'. Ook het oude Landrecht bleef al die tijd van kracht. Tot 1795 bleef de Republiek der Verenigde Nederlanden een lappendeken van sterk uiteenlopende vormen van lokaal bestuur en rechtspraak. Met de Bataafse Revolutie in 1795 kwam er een einde aan het stadhoudelijk bestuur. In korte tijd werden vele politieke hervormingen doorgevoerd. Met de invoering van de Grondwet van 1798 werd de Republiek een eenheidsstaat naar Frans voorbeeld. Dat betekende dat eeuwenoude (heerlijke) rechten kwamen te vervallen, inclusief het Landrecht. De status aparte die Westerwolda binnen het gewest Groningen had, was – althans formeel – verdwenen.³

Een eerste 'fusie' vond plaats in de jaren 1530-1538 toen de vijf Westerwoldse kerspelen met de Reiderlandse kerspelen Bellingwolde en Blijham werden samengevoegd

Napoleons verreikende invloed

Hoewel ons land amper drie jaar (1810-1813) deel uitmaakte van het Franse Keizerrijk, heeft deze periode ingrijpende gevolgen gehad. Naar Frans voorbeeld werd er een nieuw bestuurlijk lichaam ingesteld: de gemeente (commune). Dit bestuursorgaan zou ook in het Koninkrijk der Nederlanden (sinds 1815) blijven bestaan en de derde (na rijks- en provinciale overheid) bestuurslaag van het land vormen. In Westerwolda kwam een vijftal gemeenten tot stand, waardoor de inmiddels

De verovering van Wedde, 1593. Ondanks dat Westerwolda in de 16e eeuw herhaaldelijk te maken kreeg met nieuwe landheren, bleef de naam van de landstreek gehandhaafd. Reproductie van een gravure van Baudert van Deinsse (1622), Collectie auteur.

eeuwenoude bestuurlijke eenheid van het gebied definitief ontbonden werd.

De gemeentelijke bestuurders droegen ook de zorg voor de in 1811/1812 ingevoerde Burgerlijke Stand. Dat hield in dat de burgemeester begin 19e eeuw persoonlijk bij hield wie er in zijn gemeente geboren werd, huwde en stierf. Van een uitgebreid ambtelijk apparaat was geenszins sprake. De vele spellingsvarianten van diverse voor- en achternamen zijn dan ook te danken aan het werk van de niet altijd even consequente schrijfwijze van onze eerste burgervaders. Het leidde er echter wel toe dat er vanaf 1812 vastgestelde achternamen waren. Zo zorgde Napoleons invloed op dit terrein voor eenheid, maar de bestuurlijke eenheid van Westerwolda was verdwenen. →

De Ruiten-Aa vormde op sommige plaatsen de kerspelgrens en later de gemeentegrens. Links het kerspel Vlagtwedde (Veeler marke) en rechts het kerspel Onstwedde (Ter Wuppinger marke).

Foto door auteur. →

De gemeenten in Westerwolde

Al sinds de totstandkoming van de Grondwet van 1798 was er sprake van een voorlopige gemeentelijke organisatie. Aanvankelijk waren het er slechts twee: Bourtange en Nieuweschans. Anders dan in 2017 koos men ruim twee eeuwen geleden voor schaalverkleining, waardoor er in 1812 in de voormalige heerlijkheid Westerwolde een vijftal gemeenten ontstonden: Bellingwolde (incl. Oudeschans en Vriescheloo), Bourtange (tot 1821; incl. Sellingen en Ter Apel), Onstwedde (incl. Stadskanaal), Vlagtwedde en Wedde (incl. Blijham). Dat er in de 19e eeuw sprake was van een klein ambtelijk apparaat blijkt te meer uit het feit dat de gemeente Vlagtwedde tussen 1845 en 1865 dezelfde burgemeester met de gemeente Onstwedde deelde.⁴

Met de uitbouw van de verzorgingsstaat in de loop van de 20e eeuw, moest de gemeente als organisatie uitbreiden. Dat leidde er ook toe dat de gemeentehuizen (voor zover de term werd gehanteerd) al spoedig moesten verkassen. Ook hier zien we een opmerkelijke ontwikkeling. Het gemeentehuis van Onstwedde stond in Stadskanaal, van Vlagtwedde stond in Sellingen en het Wedder gemeentehuis stond in Blijham. In het geval van Vlagtwedde had dit er mee te maken dat het kleinere Sellingen meer in het centrum van de qua oppervlakte zeer grote gemeente lag. Ondanks de vele veranderingen bleven de gemeentegrenzen in Groningen 150 jaar lang vrijwel ongewijzigd. Opvallend is dat de vier eerder genoemde Westerwoldse gemeenten voorop liepen in het proces van herindeling. Bellingwolde en Wedde waren na Hoogezand en Sappemeer (1949) en Noordbroek en Zuidbroek (1965) de eerste naoorlogse fusiegemeenten in Groningen.

De waterschappen

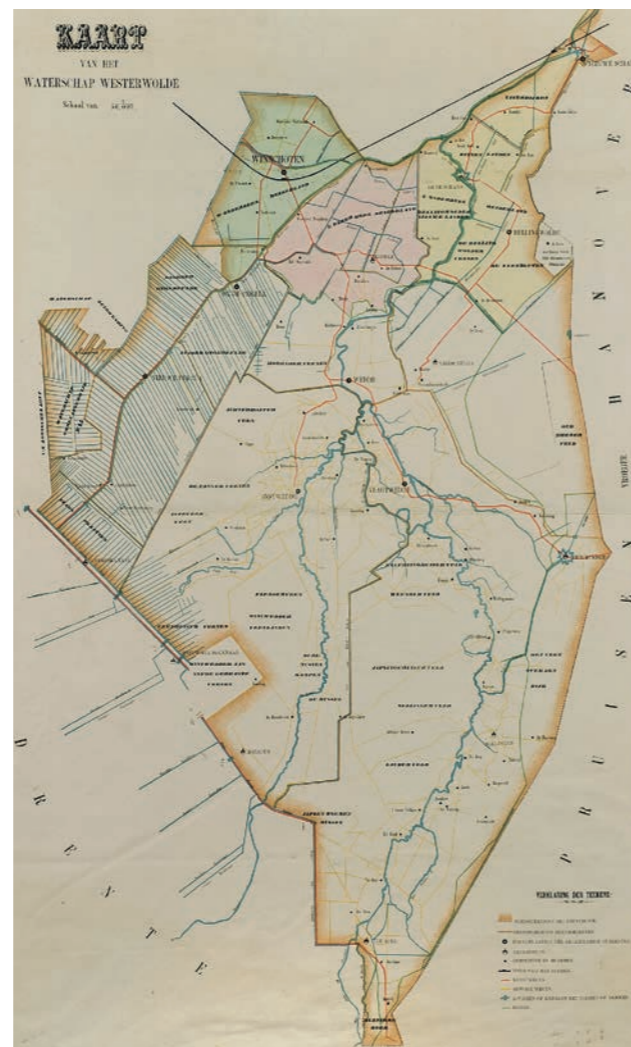
Evenals de gemeente vormt ook het waterschap een openbaar lichaam in het Nederlands staatsbestel. De zijlvesten vormden de voorgangers van de moderne waterschappen. In de Provincie Groningen werd in de tweede helft van de 19e eeuw een begin gemaakt met de waterschapshervormingen. In Oost-Groningen bestond het Tien Karspelen Zijlvest. In 1865 werden de kerspelen Blijham en Bellingwolde opgenomen in het waterschap Reiderland. Tot dit waterschap behoorden onder andere de dorpsgebieden van Beerta, Finsterwolde en ook Winschoten. De naam Westerwolde kwam in 1878 weer op de kaart toen het gelijknamige waterschap werd opgericht, eveneens vanuit het oude Tien Karspelen Zijlvest. Dit waterschap bestond uit de territoria van Onstwedde, de Pekela's, Sellingen, Vlagtwedde, Vriescheloo en Wedde. Vanaf 1880 deden Provinciale Staten van Groningen onderzoek naar de mogelijkheid om de afwatering en scheepvaart in Westerwolde te verbeteren.⁵

Nadat de Kanalisatie-Vereeniging onder leiding van B.L. Tijdens een kanalisatieplan had gepresenteerd, stuitte dit op veel verzet. Met name in de Pekela's had men weinig behoefte aan een kostbaar project waar men ter plaatse weinig of zelfs geen profijt van zou hebben. Na jarenlang

discussiëren en lobbyen hadden Tijdens en de zijnen het toch voor elkaar gekregen. De Pekela's vormden een nieuw waterschap en de naam Westerwolde bleef als naam van het waterschap bestaande uit de oude vijf kerspelen gehandhaafd. Het waterschap Westerwolde maakte in 1968 plaats voor het waterschap Reiderzijlvest. Dit waterschap bestond uit vrijwel hetzelfde territorium als het Tien Karspelen Zijlvest, want Westerwolde fuseerde met Reiderland en Pekela.

Opnieuw was de naam Westerwolde door schaalvergroting van de kaart verdwenen

Opnieuw was de naam Westerwolde door schaalvergroting van de kaart verdwenen. Reiderland zou van 1990 tot 2010 nog dienst doen als naam van de gemeente die voortkwam uit Beerta, Finsterwolde en Nieuweschans. Het waterschap Reiderzijlvest had echter ook geen lang leven. Sinds 2000 behoren Oost-Groningen en Noordoost Drente tot het Waterschap Hunze en Aa's.⁶

De naam Westerwolde werd eind 19e eeuw verbonden aan het waterschap in Zuidoost Groningen. Cartograaf onbekend, (1872), Collectie Rijksuniversiteit Groningen, <http://irs.ub.rug.nl/ppn/147597048>.

Hendrikus Johannes Eijsink was de laatste burgemeester van Bellingwolde en waarnemend burgemeester van Wedde. Eijsink was tevens de eerste burgemeester van Bellingwedde.

Foto: door Bert Verhoeff (1970), Collectie Anefo, Nationaal Archief Den Haag; tg. 2.24.01.05.

Afscheid

Met de totstandkoming van de nieuwe gemeente, nemen we afscheid van de oude gemeenten. Als organisatie is de Gemeente Vlagtwedde tamelijk uniek, want vanaf de vorming van deze gemeente in 1812 is ze nooit van naam veranderd. Afgezien van de fusie met de voor korte tijd semizelfstandige gemeente Bourtange en enkele kleine grenscorrecties is het territorium onveranderd gebleven. Dat kan in 2017 van weinig Nederlandse gemeenten gezegd worden! Bellingwedde is daarentegen een fusiegemeente,

Wij hebben om psychologische redenen voorkeur voor die naam

ontstaan uit de voormalige gemeenten Bellingwolde en Wedde. In de aanloop naar deze fusie was er echter veel meer discussie over de naam van de nieuwe gemeente. De toenmalige burgemeesters Boersma en Eijsink hadden ook hun voorkeur. 'De beide burgemeesters hebben ook al een suggestie voor de naam van de nieuwe gemeente: Wedderhout. "Wij hebben om psychologische redenen voorkeur voor die naam", zegt mr. Boersma. "Wedde is er dan in verwerkt en ook het 'wolde' van Bellingwolde dat hout betekent. Bovendien vinden wij Wedderhout een aantrekkelijke naam.'" Beide burgemeesters ontvingen in de daaropvolgende maanden vele andere suggesties.

Uiteindelijk werd gekozen voor de naam Bellingwedde, de naam die tot en met 31 december 2017 gehandhaafd blijft.⁸

Besluit: What's in a name?

William Shakespeare laat in zijn Romeo & Juliet deze vraag stellen en geeft tevens het antwoord. 'What's in a name? That which we call a rose, by any other name would smell as sweet.' (vert.: Wat is een naam? Dat wat wij een roos noemen, zou met een andere naam nog steeds heerlijk ruiken). Mensen geven betekenis aan een naam. De naam Westerwolde kreeg in de loop der eeuwen herhaaldelijk een nieuwe betekenis. Soms verdween de bestuursrechtelijke betekenis, maar de naam bleef toch onlosmakelijk verbonden met de landstreek. In 2018 krijgt de naam een nieuwe betekenis in de vorm van de Gemeente Westerwolde. What's in a name? Geen westelijk woud, maar misschien wel uw thuis! ■

Westerwolde incompleet?

Hoewel Westerwolde weer op de kaart komt te staan, is het gebied in zekere zin niet compleet. Vrijwel het gehele territorium van de huidige gemeente Stadskanaal maakte ooit deel uit van het rechtsgebied Westerwolde. Onstwedde vormde immers één van de oerkerpelen van het oude landschap. In de tweede helft van de 19e eeuw werd het gemeentelijke bestuur van Onstwedde verplaatst naar het almaar groeiende Stadskanaal. Het zou echter nog tot 1969 duren alvorens de gemeente ook de naam Stadskanaal zou krijgen. Bij het verschijnen van dit tijdschrift is er nog geen definitief besluit genomen aangaande de herindeling van de gemeente Stadskanaal.⁹

- 1) J.J. Delvigne en G.J. Koopman, *De Geschiedenis van Westerwolde. Het landschap* (Groningen 1991) 15.
- 2) J.G. Kampman en P. Brood, *De Geschiedenis van Westerwolde. Bestuur en rechtspraak* (Groningen 1995) 18-22.
- 3) Voor de staatsrechtelijke positie van Westerwolde in de Vroegmoderne Tijd zie: P.J. van Winter, *Westerwolde generaliteitsland* (Assen 1948).
- 4) Kampman en Brood, *Bestuur en rechtspraak*, 91-148.
- 5) M. Schroor, Wotter. *Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen. 1850-1995* (Groningen 1995) 102, 103. N.G. Addens, *Het Tien Karspelen Zijlvest tot zijn reglementering* (Groningen 1963) 72-74.
- 6) J. Hagen, *Mit de wereld mit. Waterschap Westerwolde 1901-1968* (Groningen 1997).
- 7) "Samengaan is beter dan concurrentie", *Groninger Dagblad* (29 oktober 1965).
- 8) 'Waarom niet Wedderloo in plaats van Wedderhout?', *Nieuwsblad van het Noorden* (30 oktober 1965).
- 9) K. Meijer, 'Achtergronden van de naam Onstwedde, naar betekenis en inhoud' in: K. Meijer ed., *Uneswido in Westerwalde. Historisch gedenboek "Onstwedde 1100"* (Winschoten 1977) 102- 106.

Deel 1

Tonnis Post

Fotograaf van de vooruitgang

Tonnis Post is vooral bekend door de foto's die hij begin twintigste eeuw maakte van de woonomstandigheden in Westerwolde. Maar over wie hij was en hoe hij werkte is niet veel bekend. Daarin gaat nu door nieuw onderzoek verandering komen. In twee afleveringen zoomt Dirk Kome in op Tonnis Post.

door Dirk Kome

16 maart 1930. Tonnis Post, 53 jaar oud, overlijdt kinderloos. Direct onder zijn overlijdensbericht staat: "Het Fotografisch Atelier is vanaf heden gesloten – Wed T. Post". Een klein jaar later is de afwikkeling van zijn testament. Zijn huizen en geld worden verdeeld tussen zijn weduwe, vader en zussen. Over de duizenden glasnegatieven die Tonnis in zijn 29 jaar lange carrière heeft gemaakt, wordt niks vermeld. De foto's van al die mensen uit het Oldambt en Westerwolde, de fabrieken en boerderijen, de aanleg van sporen en kanalen: ze vertegenwoordigen geen enkele financiële waarde. De historische waarde van het materiaal wordt niet ingezien. Op een handjevol na, zijn alle glasnegatieven voorgoed verdwenen.

Gelukkig zijn niet alle afdrucken verloren gegaan. Zijn klanten en vervolgens hun nazaten bewaren een deel. Decennialang lagen ze vergeten in archieven, fotoalbums en schoenendozen op zolder. Samen geven deze foto's een bijzondere kijk op Oost-Groningen en daarmee op Nederland aan het begin van de 20e eeuw. Enkele foto's doken op in regionale boeken over vroeger en artikelen over de kanalisatie of de tram. Tonnis' naam werd bij de foto's niet vermeld en raakte in de loop der jaren vergeten.

Photografisch Atelier

Tonnis ziet op 28 november 1877 om 3 uur 's nachts in Loppersum het levenslicht. Hij wordt vernoemd

"De bewoner is een zonderling. Van binnen en buiten is alles oud en vuil. Hij leeft met 50 kippen en een groot aantal katten tezamen." Dit schreef arts Middendorp achter op de foto. Die bewoner is Klaas Koers. Samen met zijn buurjongen, Albert Engelkes, fotografeert Post hem twee keer. Eerst binnen en daarna nog een keer voor de boerderij in Wessingtange (ca 1913-1916). Foto Tonnis Post, collectie Groninger Archieven.

naar zijn opa van moederskant. Zijn vader is een bastaard. De ouders van Tonnis zijn neef en nicht en een maand voor zijn geboorte getrouwd. Na Tonnis komen nog zeven kinderen, waarvan drie niet ouder dan een jaar worden. Het gezin Post heeft het niet breed. In de jeugd van Tonnis verhuist het gezin naar waar werk te vinden is. Tonnis is kennelijk in de leer gegaan bij een fotograaf, want bij zijn inschrijving aan de kunstacademie Minerva voor het schooljaar 1897-1898 staat 'photograaf' vermeld.

Flitsen gaat met een schaalkje magnesiumpoeder, dat je aan moet steken voor een enkele flits

Op 15 maart 1901, als Tonnis 23 jaar oud is, neemt hij het Fotografisch Atelier aan de Visschersdijk te Winschoten over van Heiman Sanders. Een grote en bijzondere stap. Hoe hij, zoon van een dienstknecht en een boerenmeid, deze heeft kunnen maken, blijft een raadsel.

Post heeft een loodzware bepakking met een grote camera, glasnegatieven en een houten statief

Barre fietstocht

Fotografie is in de tijd van Tonnis Post veel ingewikkelder dan nu. Afstanden die wij in minuten afleggen, zijn barre fietstochten over modderige paden. Post heeft een loodzware bepakking met een grote camera, glasnegatieven en een houten statief. Elektriciteit en accu's zijn er niet. Flitsen gaat met een schaalkje magnesiumpoeder, dat je aan moet steken voor een enkele flits. En dan maar hopen dat alles goed is gegaan op het moment van flitsen en dat er iets op het negatief staat. Begin 20e eeuw is de tijd der vooruitgang en Tonnis fotografeert de bouw van fabrieken, hypermoderne landbouwapparatuur, de eerste brandweerauto's, de aanleg van kanalen en het tramspoor. Hij fotografeert dorpsgezichten voor ansichtkaarten en in menig krantenartikel staat, dat Photograaf Post is gevraagd een kiekje te nemen. ■

Het tweede deel over Tonnis Post staat in het voorjaarsnummer dat in maart 2018 verschijnt. In 2018 zijn er twee tentoonstellingen waarin de foto's van Tonnis Post en van auteur Dirk Kome een dialoog met elkaar aan gaan: één in het Fotomuseum te Den Haag van 28 april tot 2 september en een in het Museum de Oude Wolden in Bellingwolde van 14 oktober tot en met 6 januari 2019. Daarnaast zal er ook een fotoboek verschijnen bij Uitgeverij Lectoris onder de titel 'Fotografen van de Vooruitgang'.

Heeft u nog foto's van Tonnis Post of wilt u meer informatie over het project?

Mail dan dirk@dirkkome.nl of kijk op de Tonnis Post Facebookpagina.

In dit huisje aan de Vogelzang in Vlagtwedde woonde het gezin Albert Kruizinga. Man, vrouw en zes kinderen. Op de foto staan voor de rest familie en burens. Het huis telt drie kleine bedsteden. De muren zijn behangen met de Winschoter Courant. In de jaren dertig steekt zoon Harm Kruizinga het boeltje in brand en bouwt een nieuw huis. De kleinzoon van het kleine jongetje, dat als derde van links op de foto staat, woont daar nu. Foto (28 maart 1914): Tonnis Post. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem.

Een kleine twaalf jaar fotografeerde Tonnis voor de Stoomtram-maatschappij Oostelijk Groningen (O.G.) de aanleg van sporen en de nieuwste trams. Op de foto zien we het hoofdgebouw van O.G. in Winschoten, met daarvoor de Wilhelminasingel met het daarin gelegen straatspoor. Van daar kon je acht keer per dag de tram naar Ter Apel, Delfzijl en Bellingwolde nemen (1923). Foto Tonnis Post, collectie G.R. de Weger.

Dit project wordt mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van het Mondriaan Fonds en Kunstraad Groningen.

Dit artikel wordt u aangeboden door MOW, www.museumdeoudewolden.nl

MOW
MUSEUM DE OUDE WOLDEN

Literatuurgeschiedenis van de Kanaalstreek en Westerwolde

Nu en later is er hoop

Deel 6: Dichter Kees Stip in Westerwolde (1)

Van 1978 tot zijn dood in 2001 woonde en werkte dichter Kees Stip in Laudermarke bij Sellingen. Als Trijntje Fop was hij toen al beroemd door zijn dierenversjes. In Westerwolde legde hij zich vooral toe op het schrijven van sonnetten. Wat altijd bleef, was de humor.

door Hans ter Heijden

In 2000, ik was kort daarvoor in Westerwolde neergestreken, woonde ik voor het eerst een happening bij in het Theater van de Natuur in Sellingen. Het betrof de onthulling van de vierde trede van de dichterstrap, waarin het vers *Wat geweest is toen en hier* van Jean Pierre Rawie was gebeiteld. Adriaan Nette, de kunstenaar die het theater ontwierp, vroeg de toen 87-jarige Kees Stip om nog eens zijn gedicht *Waterlandschap*, dat de eerste trede siert, voor te dragen. Hij leidde het in met de woorden: "Het is een Rederijkersgedicht. Ik ben zelf uit die tijd". Grote hilariteit bij het publiek. Het was de eerste en tevens laatste keer dat ik de dichter in levenden lijve ontmoette. Een bijzondere ervaring.

Waterlandschap

Hier bepalen
linealen
van kanalen
niet de loop.
Levend water
komt en gaat er.
Nu en later
is er hoop.

Kees Stip met zijn vrouw Katja en hond Mollepop voor hun huis in Laudermarke (1987). Foto DvhN\Sjors Visscher.

Veenendaal

Kees (Cornelis Jan) Stip werd op 25 augustus 1913 geboren in het calvinistische Veenendaal. In de jaren tachtig was ik er docent Nederlands op het Christelijk Lyceum. Jaren later ontdekte ik dat deze dichter, die als Trijntje Fop vooral beroemd werd met zijn dierenversjes, al sinds 1978 dichtbij, in Laudermarke, woonde. Aanvankelijk samen met zijn vrouw Katja, na haar dood in 1992 nog jaren alleen, maar in gezelschap van zijn dieren. Deze droegen altijd bijzondere namen: hond Mollepop, poes Poezeltje, gans Gakkelijentje. Ik werd steeds nieuwsgieriger naar deze taalkunstenaar, die net als ik hier was neergestreken en ging me vooral verdiepen in zijn leven en werk tijdens zijn Groninger jaren.

Dieuwertje Diekema

Stip had trouwens al jong banden met Groningen. Met vrienden zeilde hij op het Schildmeer en tijdens de oorlog heeft hij ondergedoken gezeten in het 'Hoog-Holtje', een buitenhuis aan dat meer. Hier is ook het bekende gedicht *Dieuwertje Diekema* ontstaan. Het is een persiflage op *Mária Lécina* van J.W.F. Werumeus Buning. Van meet af aan is Stips voorkeur voor pittoreske, vaak noordelijke plaatsnamen zichtbaar, van Scheemda, Sneek tot Wolvega. Ook Stadskanaal komt er in voor: *Dieuwertje Diekema heeft twee oogen / die zijn zoo blauw als vlijmscherp staal. / Geen sterveling heeft er zulke oogen / van Rilland-Bath tot Stadskanaal.*

Het gedicht werd razend populair en tijdens de oorlog veelvuldig gekopieerd en verspreid. Juist het overdreven, oer-Nederlandse karakter van *Dieuwertje* werd als bespotting van het 'Blut-und-Boden-denken' van de nazi's gezien. Rond het Schildmeer leeft Kees Stip trouwens nog steeds voort, al was het maar door het beeld van de beroemde bok van Siddeburen, een hommage aan een van zijn bekendste Trijntje Fopgedichten.

Solex Deo Gloria!

Voordat hij naar Laudermarke verhuisde was Kees Stip naast dichter ook redacteur van het Polygoonjournaal. Zijn vaak humoristische teksten werden voorgelezen door de karakteristieke stem van Philip Bloemendal. Volgens de overlevering bevond Stip zich eind jaren veertig in een Haagse bioscoop, bij een door de RVD georganiseerde persvoorstelling. Tijdens het vertonen van beelden van de paus die bromfietsen zegende, riep hij spontaan de woorden: 'Solex Deo Gloria!' Aan de heer Ockels, die destijds een juwelierszaak in Musselkanaal dreef, vertelde Stip overigens dat hij deze uitroep, een variant op 'Soli Deo Gloria', deed toen hij met een persdelegatie in Rome op het Pietersplein was...

Youp van 't Hek

In 1999 werd in het Letterkundig Museum in Den Haag de expositie 'Vier lichte letterheren' gehouden. Kees Stip, Godfried Bomans, Simon Carmiggelt (alle drie geboren

in 1913) en de jongere Kees van Kooten (*1941) stonden hier centraal. Aan hen is ook - onder dezelfde titel - een *Schrijversprentenboek* gewijd. De inleiding van cabaretier en columnist Youp van 't Hek over deze schrijvers, die alle vier - op zeer verschillende manieren - humor hoog in het vaandel hadden staan, begint met de volgende woorden:

"De 'vier lichte letterheren' hebben mij leren lezen. Het is vooral bij hen begonnen. Zo vertel ik nog vaak aan mijn kinderen het o zo moeilijke rijmpje:

Op een bij

*Er was een bij te 's-Gravenhage
die antwoord wist op alle vragen.
Toen men hem moeilijk genoeg
'Wat was was eer was was was?' vroeg
werd hij de winnaar van de quiz
met 'Eer was was was was was is.'*

Dit was het eerste 'lichte' versje van Kees Stip dat ik uit mijn hoofd kende. Wij waren een 'lichte letterengezin' en onze meestal vrolijke dinertjes eindigden altijd met veel John O'Mill en Trijntje Fop." Van 't Hek eindigt zijn inleiding met de bescheiden woorden: "Vier lichte letterheren voor wie ondergetekende een diepe buiging maakt. Ze hebben me namelijk niet alleen leren lezen, maar ook leren schrijven. Althans: dat is wat ik probeer."

In de volgende aflevering meer over de Groninger jaren van Kees Stip.

Kees Stip opent in 1996 het Theater van de Natuur met het voorlezen van zijn gedicht 'Waterlandschap'. Foto: archief Adriaan Nette.

Literatuur

Hans ter Heijden, *Ter Apel zien en dan sterven. Wandelverhaal over de Groninger jaren van dichter Kees Stip* (Houwerzijl 2015).

Aad Meinderts, Dick Welsink (red), *Schrijversprentenboek: Vier lichte letterheren* (Amsterdam 1999).

Kees Stip, *Dieuwertje Diekema, een lied in dertig verzen waar geen woord Spaansch bij is* ('s-Gravenhage 1945).

Kees Stip, *Het Grote Beestenfeest. De beste Trijntje Fops aller tijden* (Amsterdam 2009).

De kerk van Vriescheloo

300 jaar geleden gebouwd

Op zaterdag 17 juni 2017 kwam de Historische Vereniging Westerwolde bijeen in de Hervormde Kerk (PKN) van Vriescheloo. Dit was niet zonder reden, want we stonden daarmee stil bij het feit dat het huidige kerkgebouw 300 jaar geleden werd gebouwd. Jan Huizing gaf tijdens de ledenbijeenkomst een toelichting op de bouw van de kerk. Voor Terra Westerwolda zette hij de vele wetenswaardigheden rondom deze gebeurtenis op een rijtje.¹

door Jan S.A. Huizing

De kerk van Vriescheloo, met het gerenoveerde kerkhof daar omheen. Foto: auteur.

Wat was nu de aanleiding voor het bouwen van de huidige kerk? Kennelijk werd bij de bouw van de voorganger wat bezuinigd, want hij werd niet op het zand, maar in een sleuf in het veen gefundeerd met verzakkingen en scheuren tot gevolg. Het inklinken van het veen door de bewerking van de boeren maakte dat nog erger. Problemen waren zoals men dat tegenwoordig zegt 'voorgeprogrammeerd'. Ook hebben tussen 1657 en 1688 verschillende rampen het dorp getroffen: 18-7-1657: door een grote droogte is te Vriescheloo en omgeving

een grote brand ontstaan (veenbrand?), waardoor 'de ingezetenen uit haer huizen met de goederen in 't velt sich moeten begeven ende aldaer logieren ende te bevresen staet dat door vagebonden ende dieven de een of ander van sijn goederen lichtelijk kunde worden berooft'. Vervolgens viel in 1665 en nogmaals in 1672 'Bommen Berend' de Bisschop van Munster Westerwolde binnen. De pastorie en de kloktoren werden verbrand, goederen gestolen en vee weggevoerd, waardoor de bevolking verarmde.

De balk die Boelman Heijes schonk voor de bouw van de kerk. Foto auteur, bewerkt door J.P. de Groot.

Behelpen

Uit het archief van de Raad van State blijkt dat de Looster gemeenschap eind 17e eeuw zich behielp.² In maart 1675 valt te lezen dat: 'De ingelanden van de voorschreven pastorije tot Vriescheloo hebben ons bij verzoekschrift versocht dat (zij) de resterende affgebroocken steenen van 's landts gewesene logementen in de Dijlerschans, van daer mochten haelen en gebruijcken tot het weer

De ingezetenen van Vriescheloo hebben ons bij verzoekschrift vertoont, hoe dat hare klokke tot nochtue in een boom hadde gehangen

maecken ende opmetselen der verbrande pastorije, 't welck wij haer toegestaen ende geaccordeert hebben'. 11-9-1685: 'De Ingeseten van Vriescheloo hebben ons bij verzoekschrift vertoont, hoe dat hare klokke tot nochtue in een boom hadde gehangen'.

13-9-1688: 'De kerckvoogden van Vriescheloo hebben ons bij requeste vertoont, hoe dat hare schoole voor omtrent twee iaren door Godts hant ende bestieringe, tot op 't vierkante muyrwerck was afgebrant'.

Dat ook de kerk in een slechte staat verkeerde blijkt wel uit de aantekening van 8-9-1716. Op het verzoek van de kerckeraad van Vriescheloo, dat men daar wederom om de zeven dagen mocht preken, heeft de classis dit goedgekeurd, onder beding, dat de kerk eerst in staat moest worden gebracht 'om daar in tegen de ongemakken des lugts te kunnen bestaan'. Oftewel, het regende ook in de kerk.

Boelman Heijes als administrerend kerkvoogd

In 1715 volgt Boelman Heijes Elso Eggens op als administrerend kerkvoogd en hij houdt nauwkeurig in het Staatboek van Vriescheloo bij wat hij allemaal aan onderhoud moest betalen. Vanaf 1715 tot aan de bouw van de huidige kerk in 1717 betaalde Boelman Heijes meer dan 200 gulden aan de vorige kerk en toren. Dat ging op de bekende bodemloze put lijken!

De gezamenlijke carspellieden moeten toen hebben besloten om op een andere plaats een nieuwe kerk te bouwen. De voorganger stond toentertijd geheel alleen aan de zogenaamde 'oude weg', terwijl het dorp inmiddels naar de huidige Dorpsstraat was verhuisd, vanwege het inklinken van het veen en de daardoor ontstane wateroverlast. In het staatboek kunnen we nauwkeurig volgen hoe die nieuwbouw in zijn werk ging.

De grafsteen van Boelman Heijes. Foto auteur.

Op 4-4-1717 kondigde men hierin de uitbesteding van de kerk aan en op 9-4-1717 werd in het huis van Engelke Hindriks (Brouwer)³ het uitbestedingscontract opgesteld.

Alle benodigde materialen kwamen uit de omliggende dorpen: Bellingwolde, Vlachtwedde, Pekela, Wedde en voor stenen en pannen was Winschoten in beeld. Die stenen en pannen werden door schippers via de Rensel en de Westerwoldse A naar Vriescheloo vervoerd. Aangezien Boelman Heijes geen onkosten wegens transport heeft genoteerd, kun je daaruit afleiden dat de inwoners dat transport zelf hebben geregeld. Paarden, wagens en mankracht hadden ze in ieder geval voldoende.

Een dure, maar duurzame kerk

Het blijkt dat het werkloon aan de nieuw te bouwen kerk door de drie aannemers voor 600 gulden is aangenomen. Ook wordt er 90 gulden extra betaald voor het verbreden van het fundament tot 2,5 steen en het muurwerk tot aan de vensters werd een voet hoger gemaakt. Maar de materialen en dergelijke moesten de kerkvoogden uit de kerkmiddelen betalen. Dat materiaal kostte ca. 1035 gulden. Door tussen 1717 en 1722 in totaal 27,75 jaar 'schatting' (belasting) aan de carspellieden op te leggen, konden de rekeningen worden betaald. Drie eeuwen na deze gebeurtenissen kunnen we nog altijd genieten van de beeldbepalende kerk van Vriescheloo.

1) Staatboeken van de kerk te Vriescheloo en het opgravingsrapport van de vorige kerk te Vriescheloo.

2) Archief Raad van State nr. T1.01.19

3) J.S.A. Huizing, *Boerderijen in het kerspel Vriescheloo* (Hardenberg 2002) 213.

Bert Veeman in zijn foto-atelier. Foto: Henny Geerts

‘Ik ben een Einzelgänger’

Bert Veeman: Plattelandsdokter, natuurbeschermer, fotograaf

Dokter Veeman. Zo zullen veel Bellingwolders Bert Veeman kennen. Jarenlang had hij zijn praktijk aan de Hoofdweg. Ruim 22 jaar geleden hing hij zijn stethoscoop aan de wilgen. Vanaf dat moment kon hij zich nog meer wijden aan zijn passie: de natuur. Als een actievoerder avant-la-lettre had hij zich - altijd keurig in pak - naast zijn praktijk al hevig verzet tegen de aanslagen hierop. Zo bestreed hij niet alleen allerlei fysieke kwalen, maar ook wat we nu ‘landschapspijn’ noemen.

Want alles van waarde is weerloos en moet beschermd worden.

Zijn camera was altijd een trouwe metgezel, ook wanneer hij als ‘Einzelgänger’ desolate gebieden, ver weg van de bewoonde wereld, bezocht.

door Hans ter Heijden

Als plattelandsdokter hield Bert Veeman zich ook al bezig met natuurbescherming en maakte hij foto's in het mooie, maar soms ook bedreigde landschap. Schilderij van Geert Schreuder, oktober 2017.

Bert Veeman ontvangt me in zijn prachtig gelegen woning in de Lethe. Vanuit de serre kijk je uit op een grote vijver met daarachter bosschages. Een eldorado voor de voormalige plattelandsdokter, met een grote liefde voor de natuur en het landschap. “Ik ben een boerenzoon, kom van een grote boerderij in Meeden, waar ik in 1935 ben geboren. Als jongen wist ik al gauw dat ik in ieder geval geen boer wilde worden. Ik ging vaak op pad met een oom die veearts was in Veendam. Dat vond ik heel boeiend, vooral paarden en koeien. De veeartsenijkmade maakte toen een snelle ontwikkeling door en ook dieren konden steeds beter geopereerd worden. Als mijn oom echter tegen een boer zei: ‘Die koe moet geopereerd worden’, dan was de reactie: ‘En wat kost dat den, dokter?’ Dan werd een prijs genoemd en vrijwel altijd was het antwoord: ‘Dat is me veul te duur. Den mout kop d'r moar of, den hebben we er nog

wat aan’. Een noodslachting dus. Hoewel ik aanvankelijk veearts wilde worden, dacht ik toen: verdomd, net als het bij dat vak interessant begint te worden, houdt het op (lacht). Dat was voor mij de ommekeer. Toen besloot ik me op de menselijke tak van de geneeskunde te richten.”

Geneeskunde

Op het Winkler Prins Lyceum in Veendam volgde Bert Veeman de pas opgerichte gymnasiumopleiding, waarna hij in Groningen geneeskunde ging studeren. “Tijdens de opleiding sprak de chirurgie me erg aan en later heb ik in de huisartsenpraktijk ook veel kleine chirurgie gedaan. Ik heb wel overwogen me te specialiseren, maar ik wilde me als arts bezighouden met de totale mens. Tijdens mijn studie kreeg ik tijdens het derde of vierde jaar de ‘kandidatenziekte’; je beeldt je dan in dat je een ziekte die tijdens de colleges uitvoerig is behandeld, zelf hebt. →

Ik meende iets aan de longen te hebben en kwam toen bij een professor in longziekten terecht en die heeft me onderzocht en gerustgesteld. 'Jongen, er is niks aan de hand', zei hij, waarop ik reageerde met: 'Ja, maar ik heb toch die klachten?' Zijn antwoord was: 'Op mijn gebied heb je helemaal niets'. Toen dacht ik: die vent is alleen maar geïnteresseerd in die verrekte longen van mij en de rest interesseert hem geen biet. En toen heb ik het idee om me te specialiseren helemaal aan de kant geschoven en heb ik definitief voor de huisartsenpraktijk gekozen. De hele dag in een ziekenhuis opgesloten zitten, leek me trouwens ook niets."

Was er toen al een speciale opleiding voor huisartsen? "Niet zoals nu. Je deed je propedeuse, kandidaats en doctoraal en daarna liep je twee jaar co-schappen in verschillende klinieken als keel-, neus- en oorheelkunde, oogheelkunde, chirurgie, verloskunde, interne geneeskunde. De laatste veertien dagen liep je stage bij een huisarts. Toen ik mijn studie had afgerond, heb ik een paar jaar in praktijken in vooral het Noorden

De hal van het Winkler Prins Lyceum in Veendam waar op de pas opgerichte gymnasiumafdeling de basis voor de studie geneeskunde werd gelegd. Collectie Veenkoloniaal Museum Veendam.

waargenomen tot de praktijk in Bellingwolde vrij kwam. Dat leek mij zo'n mooi gebied! Bovendien een prachtig dorp met veel bomen. Tenslotte koos ik dus toch voor dicht bij de bakermat. Bovendien sprak de mentaliteit van de mensen mij erg aan. Recht door zee, je weet meteen waar je aan toe bent. Hulpvaardige mensen ook. Er was eens een enorme sneeuwstorm en toen heeft een bulldozertje de weg op het Rhederveld vrij gemaakt, zodat ik daar over kon. Ik kreeg toen ook mensen op het spreekuur die gewoon lopend of op de fiets door de sneeuwduinen naar je toe kwamen, soms met hoge koorts en dan zeiden ze: 'Joa, ik denk ik mout moar even noar dokter tou, want dokter ken d'r nait deurkommen.'" Overigens had Veeman doorgaans geen problemen om bij zijn patiënten te komen. "Ik reed in een lelijke eend en die trok overal door met z'n voorwielaandrijving en lichte gewicht. Mijn voorganger moest wel regelmatig door een trekker uit de sneeuw of de modder getrokken worden. Die reed namelijk in een grote, zware Chevrolet. Status, hè."

De boerderij in Meeden waar Bert Veeman opgroeide. Foto: Bert Veeman.

Apotheekhoudende huisarts

Bert Veeman was een apothekhoudende huisarts, met de praktijk nog echt aan huis. Zijn vrouw, Ina Veeman-Meijer, die van huis uit gymdocent en fysiotherapeut was, deed de apothek, maar runde eigenlijk alles. Bert Veeman: "Zij heeft 75% van de praktijk gedaan. Als manager was ik vrij slecht en zonder haar had ik dit nooit kunnen doen". Ina overleed al in 1993, twee jaar voordat Veeman met zijn praktijk stopte. "Ik was een van de laatste der Mohikanen. Ik ben ontzettend ouderwets en behoudend. Tot de laatste dag hield ik keurig in pak mijn spreekuur, niet in een slobbertrui. Van een groepspraktijk was ook geen sprake."

De praktijk van Veeman liep over een smalle grensstrook van 3 km van de Duitse grens tot de Westerwoldse Aa. De noordelijkste patiënt woonde voorbij Oudeschans, de zuidelijkste op de weg tussen Vlagtwedde en Bourtange. "Ik deed zo'n vijftien, zestien visites op een dag. Veel mensen hadden toen ook geen auto. Op m'n lijstje stonden ook altijd hoogbejaarden en mensen die krakkemikkig waren. Aan die huisbezoeken heb ik veel

In mijn lelijke eend deed ik zo'n vijftien visites op een dag. Die trok me overal door met z'n voorwielaandrijving!

gehad. Je leert er veel van over de omstandigheden, familieverbanden, enz. Er kwamen wel mensen op het spreekuur omdat ze het zo gezellig vonden in de wachtkamer, maar het kwam ook voor dat er iemand zich meldde die je anders nooit zag en dan gingen alle alarmbellen en rode lampjes bij mij branden: als die komt, is er echt iets aan de hand!"

Solitair

Bert Veeman is altijd bewust een solitaire huisarts gebleven en al sinds 1995 uit de praktijk. "Maar ik vraag

me nog steeds af hoe je je nog huisarts kunt noemen als je maar vijf werkdagen van 8 tot 5 beschikbaar kunt zijn voor je eigen patiënten. Dat vind ik een schandaal! Dan kun je je geen huisarts noemen. Al die andere tijden moeten patiënten maar via allerlei diensten zich redden. Maar ja, dan hoor ik wel zeggen: 'Hij is een fossiel uit de vorige eeuw'. En inderdaad, de tijden zijn veranderd en alles is ook veel moeilijker. De patiënt is ook anders en mondiger geworden. Maar ik zou het niet meer willen doen zoals het nu gaat."

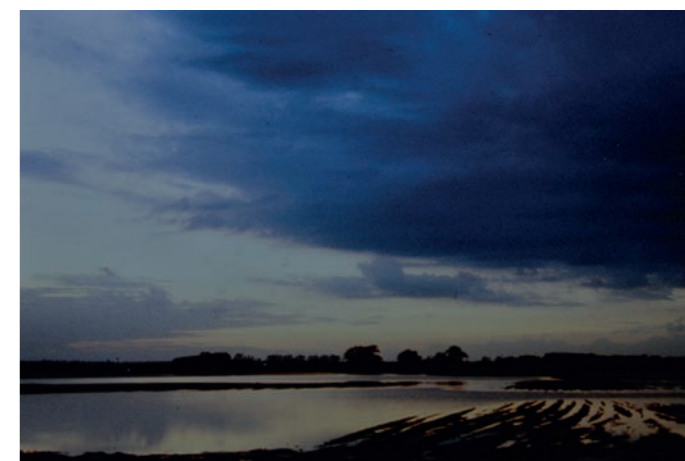
Natuurbescherming

Al tijdens zijn werk als huisarts raakte Bert Veeman in de natuurbescherming verzeild. De aanleiding was de ontmoeting met Guus Sterenborg, een leraar klassieke talen, bij het waterbergingsgebied langs het Westerwoldse Aa kanaal. Het was tien jaar daarvoor ontstaan bij de uitvoering van de ruilverkaveling Blijham-Bellingwolde en inmiddels een interessant natuurterrein geworden. "We zeiden tegen elkaar: 'Wat is dit een ontzettend mooi gebied'. Bij die ruilverkaveling was alles boven het maaiveld plat gegaan en alles wat beneden het maaiveld lag - en mijns inziens van waarde was - werd gedempt. Het prachtige, kronkelende riviertje de Westerwoldse Aa hier bij Bellingwolde, met mooie veldbruggen, is toen volledig vernietigd. Dan had men een plat vlak en dat ging men opnieuw inrichten. Voor alles wat landschappelijk van waarde was, had men toen nog geen oog."

Aan de oever van het waterbergingsgebied dat zich tot vogelrijk natuurgebied had ontwikkeld, kwamen Sterenborg en Veeman tot het besef dat zowel de natuur als het landschap in hun gemeente van grote waarde was en beschermd moest worden. In datzelfde jaar - 1970 - werd de oprichting van een IVN-afdeling een feit. De eerste in Oost-Groningen. Behalve met educatie hield het IVN zich vooral bezig met het kritisch beoordelen van overheidsplannen. "Kritiek en protest lieten we wel steeds vergezeld gaan van weloverwogen alternatieven, zoals bij het plan van de provincie ter verbreding van de weg door het Oosteinde van Blijham. Hierbij zou een dorpsbeeld van kasteelboerderijen en slingeruinen met veel oude bomen, karakteristiek voor de 'Graanrepubliek', volledig worden weggevaagd door een nieuwe weg. Door acceptatie van het IVN-alternatief kon het dorpsbeeld worden gered. Ook uit een door ons bij de gemeente ingediend Bestemmingsplan Buitengebied, gezien door een 'groene bril' werden wel elementen overgenomen, maar als je heel nuchter bent, dan is het zo dat als je in de natuurbescherming stapt en je werkt je daar helemaal kapot voor, dan mag je blij zijn als je 15% van je doelen kunt realiseren. Dat is dan al heel wat." Toen het natuurterrein bij het Westerwoldse Aa kanaal na een droge winter niet bevoeid kon worden en vissen al het onderspit dreigden te delven, hebben we allerlei waterpompinstallaties geregeld om het gebied te bevoeien. Dat werd echter verboden door het Waterschap. De relatie met het schap is wat mij betreft ook nooit meer goed gekomen." Lachend: "We zijn al 50 jaar in oorlog!" →

Dokter Veeman in zijn spreekkamer. Foto: Karla Brokschmidt.

Landerijen na wolkbreuk bij Vriescheloo. Foto: Bert Veeman.

Kasteelboerderij aan het Oosteinde in Blijham. Het IVN wist te voorkomen dat door wegverbreding de oude bomen en slingeruinen teloor gingen. Foto: Bert Veeman.

In de jaren tachtig verzocht de Milieufederatie Groningen Bert Veeman op persoonlijke titel als milieuman zitting te nemen in de Ruilverkavelingscommissie Vriescheloo. Mét stemrecht. Naast vier boeren en een vertegenwoordiger van de gemeente. “Ja, het ging er soms hard aan toe. Je stond vaak lijnrecht tegenover de boeren, die vaak ook patiënt van je waren. Maar we hebben dat altijd goed gescheiden kunnen houden. Ik heb er nooit problemen door gehad.”

Dollardaffaire

Over de acties die hij voor het behoud van natuur en landschap heeft gevoerd, kan Veeman uren vertellen. Bijvoorbeeld over de Dollardkanaal- en gemaalplannen. Boeren zagen wel wat in een nieuwe inpoldering langs de Carel Coenraadpolder en Winschoten wilde graag een belangrijke havenstad worden via een kanaalverbinding met de Dollard. Bovendien zag het Waterschap een oplossing voor de afwateringsproblemen in Oost-Groningen. Diverse natuurbeschermingsorganisaties, die de uitstekend wetenschappelijk onderlegde ‘Werkgroep Dollard’ ondersteunden, protesteerden fel: ‘Geen nieuwe inpoldering van de kwelders in de Dollard!’ Dit belangrijke broed-, foerageer- en rustgebied voor meerdere soorten vogels moest beschermd worden.

Inmiddels was Bert Veeman in het algemeen bestuur van de Stichting Groninger Landschap terecht gekomen. Later zat hij in het dagelijks bestuur en zo’n twaalf jaar was hij voorzitter.

In die hoedanigheid kreeg hij ook veel te maken met de Dollardaffaire. Zijn relatie met het Waterschap werd steeds slechter. Zeker toen het om de druk op te voeren onder meer alvast de Westerwoldse beken ging ‘abnormaliseren’. Uiteindelijk gaf Den Haag geen concessie voor de aanleg van een buitendijks kanaal en er kwam ook geen gemaal. Wel een spuisluis bij Nieuwe Statenzijl. “In 1981 mocht ik de overdracht mede ondertekenen van 700 hectare kwelder en 3000 hectare slikken van de Dollard als gezamenlijke aankoop door Natuurmonumenten en het Groninger Landschap. Een novum in de particuliere natuurbescherming.”

Fotografie

Fotograferen deed Bert Veeman altijd al, vooral tijdens vakanties, maar als natuurbeschermers wilde hij de ontwikkeling van terreinen vastleggen. Hij heeft er een heel archief aan overgehouden. Ook fotografeerde hij

De rode draad in mijn leven is toch wel dat ik een Einzelgänger ben

graag in verlaten gebieden. “Ik zag het hele jaar door zoveel mensen, dat ik in mijn vakanties naar gebieden wilde waar ik geen mens tegen kwam. Zo kwam ik

op Spitsbergen terecht en ben ik veel in Scandinavië geweest. Dat trok me veel meer dan het Middellandse Zeegebied. Zo ging ik naar Alaska, het verre oosten van Siberië, de Poolstreken, Nova Zembla. Per boot, helikopter, in gekke vliegtuigjes. Ook trok ik door de woestijn: Egypte, de Sahara. Overal fotografeerde ik. Op een gegeven moment zei men: ‘Doe er wat mee’ en toen ben ik in ziekenhuizen en later musea en galleries gaan exposeren en lezingen met diavoorstellingen gaan geven”. Ook dit voorjaar deed Veeman weer mee aan de Tweekarspelen Kunstroute in Oost-Groningen.

Reizen doet Bert Veeman nog steeds, vaak samen met zijn partner Henny Geerts. Bijvoorbeeld om zijn dochters te bezoeken. Jita, die in Uganda projecten opzet om het kinderen mogelijk te maken naar school te gaan en Etien die als grafisch en driedimensionaal vormgever in Italië woont en werkt. Maar ook naar andere oorden, dichtbij of ver weg. “De rode draad in mijn leven is toch wel dat ik een Einzelgänger ben”, zegt Bert Veeman tijdens mijn tweede bezoek aan hem. “Ik heb veel getennist en geschaatst, maar nooit aan teamsporten gedaan en ook als arts was ik een solist. Maar vooral als zwerver in de natuur. In de Poolstreken, op de toendra’s. Dan voel ik me goed en gelukkig.” Maar steeds keert Bert Veeman weer terug naar zijn paradijs op aarde: de Lethe. ■

Poolwereld: Spitsbergen. Foto: Bert Veeman.

De Dollard, bij de uitmonding van de Westerwoldse Aa. Foto: Bert Veeman.

Het portret van ...

Harm Migchels en Zwaantje Karskens

door Albert Migchels

De foto's zijn omstreeks 1880 gemaakt.

Harm Migchels, geb. Onstwedde 26-06-1853, landbouwer, ovl. Onstwedde 17-12-1926, zoon van Geert Harms Migchels (1808-1898), landbouwer, en Albertje Jans Bessembinders (1819-1854), tr. Onstwedde 02-12-1876 **Zwaantje Karskens**, geb. Onstwedde 30-03-1856, ovl. Onstwedde 14-10-1944, dochter van Albert Karskens (1815-1893), landbouwer, en Zwaantje Bessembinders (1829-1905).

Uit dit huwelijk zijn zeven kinderen geboren:

1. **Zwaantje Migchels**, geb. Onstwedde 19-02-1877, ovl. Onstwedde 05-11-1966, tr. Onstwedde 04-05-1905 Aijelt Volders (1868-1956), zoon van Berend Volders en Fennechien Bessembinders.
2. **Albertje Migchels**, geb. Onstwedde 04-04-1880, ovl. Onstwedde 30-06-1880.
3. **Albertje Migchels**, geb. Onstwedde 05-10-1881, ovl. Onstwedde 17-04-1970, tr. Onstwedde 04-05-1911 Berend Wilzing (1881-1969), zoon van Jan Wilzing en Grietje Wubs.
4. **Geert Migchels**, geb. Onstwedde 13-09-1884, ovl. Onstwedde 05-12-1971, tr. Onstwedde 11-12-1941 Margrietha Maarsingh (1907-1995), dochter van Roelf Maarsingh en Jantje Stratingh.
5. **Albert Migchels**, geb. Onstwedde 10-01-1888, ovl. Barlage 02-10-1946, tr. Onstwedde 08-12-1910 Hindertje Sterenborg (1891-1919), dochter van Geert Sterenborg en Zwaantje Volders.
6. **Abel Migchels**, geb. Onstwedde 24-12-1890, ovl. Onstwedde 24-07-1978, tr. Onstwedde 03-05-1928 Wupke ter Borg (1906-1996), dochter van Jacob Jan ter Borg en Zwaantje Bessembinders.
7. **Jan Migchels**, geb. Onstwedde 01-10-1893, ovl. Stadskanaal 15-06-1979, tr. Blijham 08-06-1922 Imke Bessembinders (1902-1983), dochter van Jan Bessembinders en Hendertje Joling.

2017: het Lutherjaar

500 jaar Reformatie

Westerwolde in de tijd van Luther

Het zal de lezer niet zijn ontgaan: 2017 is het Lutherjaar. Maar begon de Reformatie in Westerwolde ook al 500 jaar geleden?

door Jochem Abbes

Inleiding

Op 31 oktober 1517, de avond voor Allerheiligen van het jaar 1517 sloeg – zo wil de overlevering – de Augustijner monnik en theologieprofessor dr. Maarten Luther een lijst van 95 in het Latijn opgestelde stellingen aan de deur van de slotkapel te Wittenberg. De stellingen waren bedoeld om een academisch dispuut te ontlokken. Luthers stellingen hadden betrekking op theologische kwesties en kerkelijke praktijken die hem in de jaren daarvoor grote twijfels en gewetensproblemen hadden bezorgd. Zo ging het bijvoorbeeld over het gezag van de paus en de concilies en de in zijn tijd uit de hand gelopen aflaatpraktijk. Luthers grote vraag - “Hoe krijg ik een genadig God?” - had hem in de jaren ervoor tot grote wanhoop gedreven. Bestudering van de Romeinenbrief (“de rechtvaardige zal uit geloof leven”) bracht uitkomst en het zozeer gezochte antwoord. In dit licht bleken bepaalde kerkelijke praktijken ver afgedreven van de Bijbelse waarheid en Luther wilde deze aan de kaak stellen. De gevolgen zijn bekend; door de onverwacht snelle verspreiding (boekdrukkunst) en de weerstand van kerk en staat escaleerde de zaak tot een grootschalige hervormingsbeweging met ingrijpende politiek-staatskundige gevolgen. In Europa braken verschillende godsdienstoorlogen uit en het eeuwenoude *corpus christianum* viel uiteen. Traditioneel wordt het jaar 1517 als het begin van de Reformatie gezien omdat de schok die Luther teweeg bracht in vele plaatsen de sluimerende onvrede in beweging bracht.¹ Hoe zag het geloofsleven in het Westerwolde van 500 jaar geleden eruit?

Westerwolde in 1517

Het geloofsleven van de Westerwolders in het beginjaar van de Reformatie was ingebed in het ‘rijke Roomse leven’ van die tijd. Zoals overal werd het dagelijks leven gekleurd door de vele kerkelijke tradities, rituelen en

de kerkelijke feestdagen. De aartsdiakens, pastoors, vicarissen enz. hadden hun kerkelijke opleiding aan de domscholen in Munster en Osnabrück gehad en verrichtten hun pastoraat binnen de kerkelijke structuren en hiërarchie. Toch was aan het begin van de 16e eeuw de eerbied voor de geestelijkheid, zowel priesters als kloosterlingen, om uiteenlopende redenen gedaald. Allerlei misstanden in de Kerk waren hier debet aan, maar het volk bleef wel loyaal aan de Kerk en haar oude instellingen.² In Groningerland en Westerwolde

Dr. Maarten Luther (1483-1546). Foto: Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

bestond al langere tijd een betrekkelijke tolerantie wanneer het ging om kerkelijke en theologische kwesties. De invloed van de Moderne Devotie, het Bijbels-humanisme, de Aduarder Academie, Wessel Gansfort, Rudolf Agricola en andere grote namen zijn in dit verband te noemen. Vóór en na 1517 was er sprake van een geleidelijk proces van protestantisering dat zich binnen de kaders van de officiële kerk afspeelde.³ Dit klimaat werd versterkt door de grote onafhankelijkheid ten opzichte van de wereldlijke en kerkelijke autoriteiten buiten het gewest en het landschap.

Sinds enkele jaren stonden de stad Groningen en de Ommelanden onder het gezag van Karel van Egmond, de hertog van Gelre. Westerwolde viel daar in 1517 nog buiten en stond onder het wereldlijk gezag van de bisschop van Munster, terwijl het in geestelijk opzicht tot het diocees Osnabrück behoorde. Hetzelfde gold voor de beide Reiderlandse kerspelen Bellingwolde en Blijham, die in 1517 nog niet met Westerwolde waren samengevoegd. De aparte leenheerlijke status (Corvey) versterkte deze onafhankelijkheid en de Westerwolders konden zich voor een groot deel zelf besturen als vrije landgemeente (terra). Pas onder de Gelderse bezetting (1530-1536) en de inlijving bij de Bourgondische erflanden van keizer Karel V (v.a. 1536) zou de weerstand en repressie van kerk en overheid langzamerhand toenemen. De weerstand tegen de radicale doperse beweging, in Groningerland goed vertegenwoordigd, had daarbij als een katalysator gewerkt (Munster 1534).

Volksgeloof

Door het gebrek aan bronnen weten we helaas niet veel over het innerlijke geloofsleven van de Westerwolders

in 1517.⁴ Toch kunnen we er ons na 500 jaar Reformatie nog wel enigszins een beeld van vormen. In elk geval in de uiterlijke verschijning vertoonde het kerkelijk leven in Westerwolde alle kenmerken van het rijke volksgeloof van die dagen. Verschillende Westerwoldse kerken waren nog maar enkele decennia geleden geheel herbouwd (Onstwedde; naast de oudere Juffertoren) of uitgebreid met nieuwe koren (Wedde, Vlagtwedde en Sellingen).⁵ In Bellingwolde begon men al te denken aan groot herstel dan wel nieuwbouw van de kerk, die rond 1527 ook daadwerkelijk werd uitgevoerd.⁶ Ook in de eerste jaren van de 16e eeuw bouwden de Ter Apeler Kruissheren verder aan hun klooster en allerlei bijgebouwen op het kloosterterrein. Niet alleen de architectuur (de late gotiek), maar ook de inrichting van de Westerwoldse kerken roept hier en daar nog herinneringen op aan de laatmiddeleeuwse vroomheid en kerkelijke praktijk (piscina, hagscoop, sacramentshuis, priesteringang enz.). Het fraaie laatgotische koor van Sellingen met de fraaie schilderingen op de triomfboog en in het koorgewelf is wel het mooiste voorbeeld. Ook de Ter Apeler kloosterkerk (gewijd 1473) met haar prachtige oksaal, koorbanken (voor 30 koorheren) en lievietengestoelte vormt een historische sensatie op zich.

Door allerlei schenkingen en het jarenlange ‘ora et labora’ konden de broeders het klooster verder uitbreiden en vervolmaken.⁷ In 1501 kon de vicaris-generaal van de bisschop van Munster twee nieuwe altaren (naast de bestaande vijf), twee altaarstenen met heiligenrelikwieën en twee retabels met heiligenbeelden in de met fresco’s beschilderde kerk wijden.⁸ → In de jaren voor 1517 bedachten verschillende

De kloosterkerk van Ter Apel met het oksaal en de koorbanken. Foto: Mark Kaman.

1) J. van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005), 139 vv.

2) J. Reitsma en J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* (’s Gravenhage 1949), 23 vv.

3) M.G.J. Duijvendak, H. Feenstra e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen, dl. II* (Zwolle 2008), 35-105.

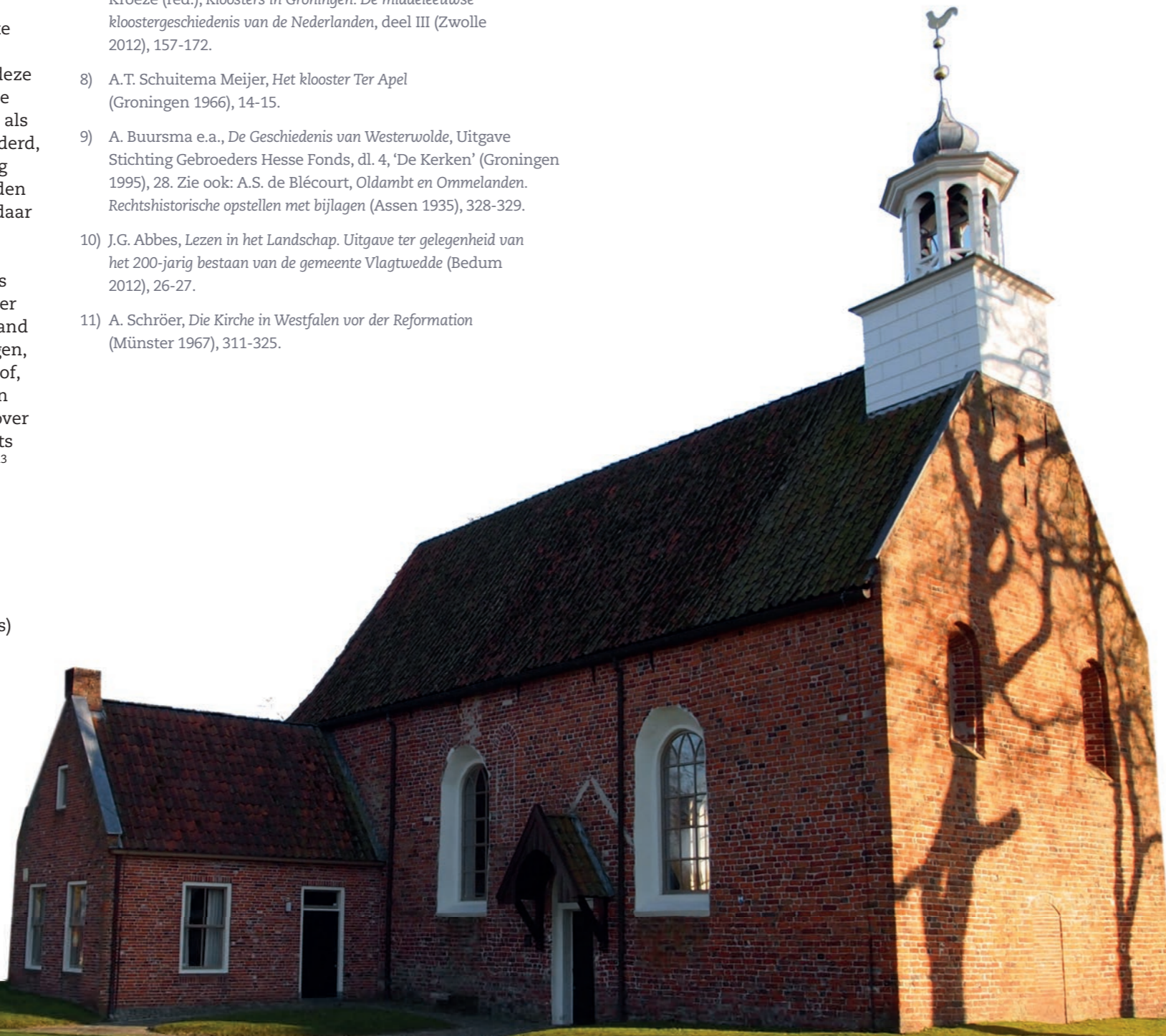
Westerwolders, Bellingwolders en Blijhamsters het klooster met kostbare landerijen met als voorwaarde 'dat ewyge gebet ende broderscap'.⁹ Deze voorbeelden pasten in het volksgeloof van die dagen met een duidelijke focus op het vagevuur, het bidden voor overledenen en het verdienen van aflaten. De Heilige Stoel te Weende vormt nog altijd een herinnering aan de boet- en bidprocessies van de Quatertemper- en Kruisdagen.¹⁰ De twee heiligen op de triomfboog van Sellingen, beide behorende tot de Veertien Noodhelpers, herinneren ons aan twee van de meest vereerde heiligen in het Westfaalse cultuurgebied waartoe ook Westerwolde behoorde. Rechts op de triomfboog de heilige Margaretha van Antiochië (mogelijk de patroonheilige van de kerk) was de patrones van de voedsters. 'Sint-Margriet' was vaak een betalingsdag en haar naam is verweven met tal van weer- en volksspreuken. Ook de heilige Christophorus, links op de triomfboog, werd in de late Middeleeuwen en vroege 16e eeuw zeer vereerd.¹¹ In zijn beroemde *Lof der Zotheid* bekritiseerde Erasmus deze praktijk en spotte met "diegenen die tot de wel dwaze maar toch behaaglijke overtuiging zijn gekomen dat, als zij maar het een of andere beeld, van hout of geschilderd, van de Polyphemus Christophorus zien, zij op die dag niet zullen ontkomen, [...]".¹² De Westerwolders hadden vermoedelijk geen boodschap aan Erasmus, temeer daar zijn werk in het Latijn was geschreven...

Een volksgeloof dus, dat echter wel steeds verder was afgedreven van de officiële cultus van de Kerk, die hier en daar wel corrigerend optrad, maar vaak te meegaand was. Heiligenverering, processies, kerkelijke feestdagen, relikwieënhandel, maar ook ontsporingen als bijgeloof, geestdrijverij en magie (heksenvervolgingen!) vierden hoogtij. De zielzorg van de bisschop van Osnabrück over Bellingwolde en Westerwolde moet bij dit alles slechts schade hebben betekend, tenminste in de 16e eeuw.¹³

500 jaar Reformatie in Westerwolde?

Hoewel het jaar 2017 is uitgeroepen tot het herdenkingsjaar van de Reformatie, kan het vijfde eeuwfeest voor Westerwolde niet opgaan. Strikt genomen werd de Reformatie in onze landstreek (pas) in gang gezet na de verovering door graaf Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg in 1593, een jaar later bekrachtigd in het Tractaat van Reductie.¹⁴ In Westerwolde werd de 'nye leer' dus ruim driekwart eeuw ná Luthers 'Thesenanschlag' ingevoerd, en wel in de calvinistisch-gereformeerde variant van de Reformatie die de dominante confessionele stroming in de Republiek was geworden.¹⁵ ■

- 4) L.J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, dl. 2 (Amsterdam 1964), 436 vv.
- 5) Van de vijf Westerwoldse kerspelen hebben Wedde, Onstwedde, Vlagtwedde en Sellingen nog hun middeleeuwse kerk. De kerk van Vriescheloo is een nieuwbouw (op een andere plek) uit 1717. Van de twee Reiderlandse kerspelen heeft alleen Bellingwolde nog de laatmiddeleeuwse kerk, terwijl die van Blijham een nieuwbouw uit 1783 is.
- 6) W.J. Formsma, 'De herbouw van de kerk van Bellingwolde in 1527', in: *Cultureel maandblad Groningen* 1 (1958/59), p. 194-195.
- 7) Roger Janssen o.s.c., 'Kruisheren', in: M. Hillenga en Hans Kroeze (red.), *Kloosters in Groningen. De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden*, deel III (Zwolle 2012), 157-172.
- 8) A.T. Schuitema Meijer, *Het klooster Ter Apel* (Groningen 1966), 14-15.
- 9) A. Buursma e.a., *De Geschiedenis van Westerwolde*, Uitgave Stichting Gebroeders Hesse Fonds, dl. 4, 'De Kerken' (Groningen 1995), 28. Zie ook: A.S. de Blécourt, *Oldambt en Ommelanden. Rechtshistorische opstellen met bijlagen* (Assen 1935), 328-329.
- 10) J.G. Abbes, *Lezen in het Landschap. Uitgave ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de gemeente Vlagtwedde* (Bedum 2012), 26-27.
- 11) A. Schröer, *Die Kirche in Westfalen vor der Reformation* (Münster 1967), 311-325.
- 12) Desiderius Erasmus, *De Lof der Zotheid*. Editie A.H. Kan., vert. J.B. Kan. (16e druk, Utrecht s.a.), 72-75.
- 13) Rogier, idem, 439.
- 14) Voor de tekst van het Tractaat van Reductie zie: P.Th.F.M. Boekholt en A.H. Huussen e.a. (red.), *Rondom de Reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994* (Assen 1994), 2-7.
- 15) Zie: J. Lindeboom, *De confessionele ontwikkeling der reformatie in de Nederlanden* ('s Gravenhage 1946).

In de Sint Pietersdom van Osnabrück, bisschopskerk van Westerwolde. Foto: Stefanie Tillner.

De middeleeuwse dorpskerk van Sellingen met de gereconstrueerde gerfkamer (sacristie). Foto: B. de Vries (Wikimedia).

Stormvloed

De overstroming van 25 december 1717

In de nacht van 24 op 25 december 1717 werd het Noordzeekustgebied verrast door een hevige stormvloed. De overstroming kostte aan duizenden mensen het leven. Jan Huizing ging in de archieven op zoek naar sporen van de 'Kerstvloed' van 1717 in Westerwolda.

door Jan S.A. Huizing

Deze overstroming werd door velen als een straf van God gezien. In het archief lezen we: "Op 6-4-1718 werd een algemene boete-, vast- en bededag geordonneerd, om de genadige vergeving van al onze zonden, ongerechtigheden en om verdere zegen over de Staat der Nederlanden af te smeken".

Controle van de staatboeken van Bellingwolde en Oudeschans - de meest noordelijk gelegen territoria - door mijzelf leverde geen notities op over deze ramp. Wel was er schade aan enige sluizen en een trekweg:

30-5-1718 (-) de nodige ordres tot het repareren van het defectueuse af te geven, de ontramponeerde (beschadigde) trekwegh van de Nieuwe Schans tot an de Bult bij het hermaaken te doen een voet verhogen (-). 9-6-1718 Om de dijken te herstellen worden o.a. de halve manschap (de helft van de mannen boven de 18 en onder 60 jaren) van de carspelen Winschoten, Beerta, Heiligerlee, Oostwolde en Midwolda opgeroepen om op 17 juni de dijken bij Finsterwolde te komen helpen repareren.

25-10-1719 Jacob Smedes (opzichter van de dijken) wordt bij autorisatie gelast de stadsdijken bij aanbesteding van binnen so (aan) te laten leggen als de aangelegde dijken tot Finsterwolde.

Deze ramp veroorzaakte de volgende slachtoffers in de overige delen van de provincie:

2091 verdrinken personen, 1430 weggespoelde huizen, 11441 verdrinken koeien, 3063 verdrinken paarden, 1272 verdrinken varkens en 20953 verdrinken schapen. Daaruit concludeer ik dat Westerwolda c.a. (cum annexis: en wat erbij hoort) ternauwernood aan deze ramp zijn ontsnapt.¹

De overstroomde delen zijn groen gekleurd. Groninger Archieven, T nr. 817, inv. nr 2454. Bewerkt door J.P. de Groot.

Bronnen

Groninger Archieven, T 1, microfiche resoluties nr. 239, blz. 369; T 1, nr. 824 en de ordonnantie plakaten.

- 1) Zie ook de online themapagina van het RHC Groninger Archieven: <https://www.groningerarchieven.nl/historie/schatkamer/bijzondere-archiefstukken/kerstvloed-1717-blog>.

Uit de collectie van de Historische Vereniging

door Geert Volders

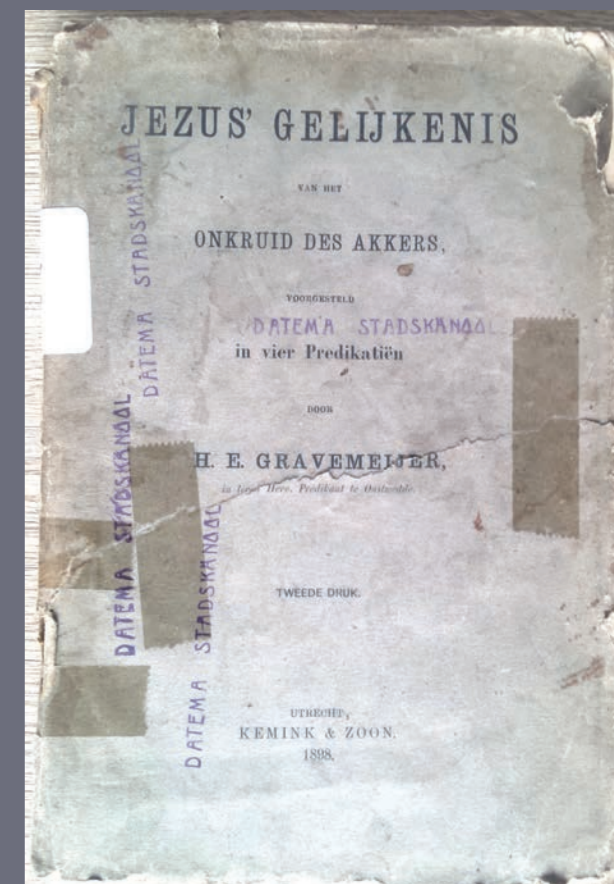
De Historische Vereniging Westerwolde beheert sinds de oprichting in 1980 een eigen documentatiecollectie. De tijdschriften die we als vereniging ontvangen, worden hier bewaard, maar ook de vele boeken en studies betreffende Westerwoldse geschiedenis, cultuur en genealogie. In deze bijdrage worden enkele aanwinsten toegelicht.

Gelukkig verschijnen er nog altijd nieuwe boeken over de geschiedenis van onze regio. Het op 7 mei 2017 gepresenteerde boek *Vervlogen Tijden* door Rienhart Wolf is hier een goed voorbeeld van. Oude, soms erg zeldzame foto's van Ter Apel krijgen in het boek een makkelijk leesbare en toch uitgediepte toelichting in woord en beeld. Dat deze formule vele belangstellenden aansprak, bleek wel uit het feit dat er binnen een half jaar al een tweede druk kwam!¹

Van een andere orde is het boekje *De 10 topstukken van Museum Klooster Ter Apel* door Erik Wubs. De titel geeft al aan waar het boekje over handelt, maar het is echter geen saaie inventarisatie geworden. Integendeel. De lezer krijgt middels de beschrijvingen en het beeldmateriaal van de tien topstukken tegelijkertijd een kennismaking met de historie van het klooster en met het huidige museum.²

Jezus' gelijkenis van het onkruid des akkers

Enkele maanden geleden ontvingen we een stapel boeken die misschien interessant konden zijn voor de collectie. Tussen de romans bevond zich een dun boekje in vervallen staat met als titel: *Jezus' gelijkenis van het onkruid des akkers*. De auteur is ds. Henricus Eskelhof Gravemeijer (1813-1890) die van 1843 tot 1852 en van 1865 tot 1878 predikant te Onstwedde was. In zijn boek over het dorp Onstwedde stelde Harry Wubs dat ds. Gravemeijer de wegbereider is geweest voor de latere signatuur van de Hervormde Kerk in het dorp.³ Naast deze erfenis, heeft ds. Gravemeijer ook vele boeken geschreven. In 1846 – dus tijdens Gravemeijers eerste Onstwedder periode – verscheen de eerste druk van *Jezus*

gelijkenis van het onkruid des akkers. In 1898 verscheen de tweede druk die nu aan onze collectie is toegevoegd. Helaas was bij dit exemplaar niet meer te achterhalen in welke familie dit boek gelezen werd. De stempels aan de voorzijde getuigen van een vroegere eigenaar uit onze regio. Hoewel het boek inhoudelijk niet over Westerwolda handelt, vormt het door de context een leuke aanvulling van de collectie.⁴

- 1) R.F.E. Wolf, *Vervlogen Tijden: een fotografische geschiedenis van Ter Apel*, Ter Apelkanaal, Barnflair en Munnekemoer (Assen 2017).
- 2) Erik Wubs, *De 10 topstukken van Museum Klooster Ter Apel* (Ter Apel 2017).
- 3) H. Wubs, *Boerendorp in boerenland. Onstwedde van de Franse tijd tot de Duitse inval, 1795-1940* (Veendam 2007) 93-96.
- 4) H.E. Gravemeijer, *Jezus' gelijkenis van het onkruid des akkers*. Voorgesteld in vier predikatiën door H.E. Gravemeijer, in *leven Hervormd predikant te Onstwedde* (Utrecht; 2e druk 1898).

Uit de geschiedenis van Westerwolde

‘De zijlen sijn door de hooge waetervloedt ende storm geheelijck wech gedreven’

Aflevering 12

De ‘Resoluties’ en ‘Rekesten’ in de Groninger Archieven geven ons een beeld van leven en werk van Westerwolders in het verre verleden. Jan Huizing speurt de documenten op, vertaalt niet meer bekende woorden en geeft waar nodig een toelichting.

Door Jan S. A. Huizing

Plattegrond van het schansje bij Ter Apel, zoals dat er ca. 1664 uitzag.
Bron: Groninger Archieven, NL-GnGRA_2376_24.

25-5-1668 (-) een opstouwinge tusschen Jipsingehuisen ende Sellinge gemaectt ende de Dijk tusschen Jipsingebourtange ende het Fort Bourtange opgemaectt; alsmede enen logiement voor eenige militie in 't clooster ter Apell off daaromtrent (moet) verveerdicht werden.

4-6-1668 (-) Raadt van Staete dienstich hadden gevonden dat die poorte toe ter Apel bequaem wierde gemaectt (-) om enige soldaten aldaer te logeren soo tijtlijxs op d'overcomste ende passagie van die van Westphaelen over het moeras een waeckend ooghe conde houden ende deselve t'apprehenderen (aanhouden) ten einde het moeras soo veel mogelijk impassabel wierde gemaectt ende gehouden.

13-6-1668 Ter vergaeringhe gelesen sijnde een missive van d'heer Drost Johan Verruci de dato den 11 junij jongst dewelcke deselve versochte dat die tollbrugge geheelendal onduchtig sijnde op het spoedichste mogte worden hermaectt en dat die voorgenomen dempinghe der Grafte van het Slott tot Wedde met die cingel (?) door een aennemer mogte worden geslechtet.

19-9-1668, (-) alsmede tot reparatie van eenige vervallene meijerhuisen in 't clooster voornoemd ende insonderheijdt tot opbouwinge van het gedemoliseerde huis van Bernaerd Gansevoort, tot welcken eijnder 250 gl. uijt de casse van meergeseide clooster zijn versocht, nevens enigh Eeckenholt op het aenwijzen van de praedicant aldaer.

3-10-1668 (-) om soodaene houdt als van de Brugge ende Uijt de grafften van t'huis tot Wedde is gecomen op een bequaeme plaetse te saemen doen brengen ende vervolgens tot meeste prouffijt van de Stad vercoopen.

10-3-1669 (-) hoe dat de veer carspelen Winschoott, Beerta, Bellingwolde ende Blijham ende insonderheid het carspel Beerta wegens de nieuwe overdijkinge bij Stocksterhorn een merckelijcke summa (van) penningen aen de Stadt schuldich zijn, soo noodich dienen geinnet te worden. (Dit betreft een aanzienlijk bedrag. Het komt vele jaren lang voortdurend terug in de resoluties voordat het kan worden afgelost).

11-10-1669 (-) met de schulde tot Emmen nopens de nieuwe inhuijringe van de Stadtsarven tot Emmen ende Suitbarge (deze erven waren in het bezit van het klooster Ter Apel en toen de Stad in 1619 de heerlijkheid Wedde had gekocht, werden ze eigendom van Groningen) gelegen gebesoigneert (overleggen) het clooster ter Apel toebehoerende. Ende dat gemelte schulde sick beclaegede over die grote schade ten tijde van de bisschoplijcke invasie geleden, versoeckende dien aengaende enig remis (teruggave van huurpenningen). (-) de schulde eens (en) voor al vijff en seventich gl. remitteert (huur verlagen).

11-10-1669 (-) d'heer hooftman Sibering (Sibenius?) nevens die volmacht van Bellingwolde dat die nieuwe zijl bij de Lange ackerschans ende die Beerster zijl in

Finservoldt gelegen door de hooge waetervloedt ende storm geheelijck sijn wech gedreven, waer door het gansche Landt is inundeert (overstroomd) ende sij niet wieten in wat voegen ofte waer deselve best dienden (te) worden herstelt. (-) het nodich mogte sijn, die carspel luijden bij breucke (boete) te constringeren (dwingen) om met schuppe ende spaede als (ook) andere instrumenten tegens de (afgesproken) tijt (-) op den dijk sick te laeten vinden.

19-2-1670 Op d'ingediende requeste van Richter Addens uit de naeme van de Dijkrichters ende gesamentlijcke ingelanden van Bellingwolde, hoe dat de Stadts meijeren bij de Lange Ackerschans sick opposeren (dwars liggen) die lasten nevens haer te betaelen, welcker breedsporen (voorgangers) nochtans altoos sulx hadden

De vier kerspelen Winschoten, Beerta, Bellingwolde en Blijham, maar in het bijzonder het kerspel Beerta, zijn in verband met de nieuwe dijk bij Stocksterhorn een aanzienlijk bedrag aan de Stad verschuldigd.

gepraesteert, waardoor tegenswoordich groote confusie (verwarring) conde worden veroorsaect. (-) dat alle Stadts meijeren bij de Lange Ackerschans nevens d'ingesetenen van Bellingwolde ende andere tot die nodige lasten van Dijken, zijlen als anders exempt (behalve) de Kijl, deimt deimt naeburen gelijck sullen moeten contribuieren. ■

Plattegrond van het klooster Ter Apel. Het poortgebouw bevindt zich bij de letter S. Bron: Groninger Archieven, 1536_6598.

Sanne Meijer Onderweg

Retour Ter Apel - Smeerling

Veerste Veldhuis. Lauderzwarteveen. Wessingtange. Westerwolde kent een enorme hoeveelheid aan piepkleine gehuchtjes met de gekste namen. Ik kom heel wat van deze mini-plaatsjes tegen tijdens mijn fietstocht van Ter Apel naar Smeerling en weer terug. Het is een schitterende route, met het beekje de Ruiten Aa als een rode draad.

De weg door de Sellingerbossen slingert en er lopen schapen op de weg. Het landschap is hier spectaculair. Paarse heidevelden worden afgewisseld door groene bossen en gouden akkers. Niets is rechtlijnig en niets is massaal. In tegendeel, de vele houtwallen geven het gebied een gevoel van kleinschaligheid.

Die verschillende soorten cultuurlandschappen komen voort uit de vele hoogveenontginningen in het gebied. Ik fiets nu door het Weenderveld – één van de gebieden waar in de vorige eeuw de woeste gronden werden ontgonnen. Het is moeilijk voor te stellen, maar vóór de ontginningen was Westerwolde één van de meest geïsoleerde gebieden van West-Europa. Ik tuur over de akkers en de leegte. Even zie ik de arbeiders kanalen graven, koud, moe en hongerig. Plaggenhutten waarin grote gezinnen leven, hopen om de winter door te komen. Ik knipper met mijn ogen, het beeld is weg.

Hoe groot is het verschil met Smeerling, een beschermd dorpsgezicht bestaande uit acht indrukwekkende Westerwoldse boerderijen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Tijd voor pauze! Na een cappuccino en een heerlijk stuk poffert, stap ik weer op de fiets.

Vanuit Smeerling fiets ik het natuurgebied 'Dal van de Ruiten Aa' in. Het is een bosrijk beekdallandschap dat je af en toe doet voelen alsof je in een sprookje bent beland. Hier vind je enkele van de oudste bossen van Nederland. Ik fiets over knarsende fietspaden onder hoge bomen en het zonlicht valt door het bladerdek in bundels uiteen op de grond. Soms is het bos grimmig en geheimzinnig, soms licht en lieflijk.

Dal van de Ruiten Aa. Foto: Sanne Meijer.

Ik vervolg mijn weg langs de Ruiten Aa. Soms is de beek wat verder weg, soms dichterbij. Soms begroeid, soms open. Bij Rijdsdam bewonder ik de boekweitvelden. Dan ga ik van de Ruiten Aa naar het Ruiten Aa-kanaal, parallel aan de grens met Duitsland. Ik kom langs een gehucht met de naam 'Slangenborg'. Dat vond ik als kind altijd een doodenge naam en ik durfde er dan ook niet in de buurt te komen. Het is echter een prachtig stukje Westerwolde, ontdek ik nu.

Het eindpunt van mijn fietstocht nadert. Eerst kom ik nog door Laudermarke, langs weidse vergezichten en hoge windmolens. Er werd hier vroeger veel gesmokkeld. Als je hier namelijk het bruggetje overgaat, dan sta je opeens in een groot Duits niemandsland.

Daar komen de bossen van Ter Apel in zicht, en tussen de oude bomen doemt het Klooster op. Ik ben weer thuis.

Website Sanne Meijer Onderweg: www.sannemeijeronderweg.nl

Nieuws van de Historische Vereniging Westerwolde

Geert Volders

Ledenbijeenkomst te Vriescheloo

Op zaterdag 17 juni jl. waren we te gast in Het Trefpunt en de Prot. Kerk te Vriescheloo. Dr. Harm Veldman verzorgde een boeiende lezing over de Reformatie in Groningerland. Luther, Calvijn, Willem van Oranje, maar ook Groningers als Rudolf Agricola en Wessel Gansfort kwamen in Veldmans betoog aan bod. Uiteraard stonden we ook stil bij het 300-jarig jubileum van de kerk van Vriescheloo. De bestuursleden Jochem Abbes en Jan Huizing namen ons mee naar 1717, het jaar waarin de kerk gebouwd werd. Abbes ging in op de kerkelijke verhoudingen in deze tijd, terwijl Huizing de reden voor de (her)bouw van de kerk uit de doeken deed.

Rondleiding door het Schloss Bentheim (foto Geert Volders).

Excursie Bentheim en Bentlage

Op zaterdag 16 september vertrokken we met ruim 50 deelnemers naar Bad Bentheim. Aldaar legden excursieleiders Abbes en Volders uit welke verbanden er waren tussen het Graafschap Bentheim en Westerwolde. Kerkgeschiedenis bleek een verbindende factor te zijn. Na een rondleiding door het uit zandsteen opgetrokken slot, was er een middagpauze in Bad Bentheim. Na een korte busreis kwamen we aan bij het Klooster Bentlage, het moederklooster van Ter Apel. Tijdens de rondleiding aldaar werden we bijgepraat over de Orde van het Heilig Kruis. Het buitengewoon fraai gelegen klooster was absoluut het bezoeken waard! 's Avonds gebruikten we het diner in Hebelemermeer, om uiteindelijk weer terug te keren in Sellingen. Het bestuur kijkt terug op een geslaagde excursie.

Dr. Harm Veldman in Vriescheloo (foto Geert Volders).

Penning van Verdienste voor Jochem Abbes

Het bestuur van de HVW en de redactieleden van Terra Westerwolda waren 22 september jl. aanwezig in Ter Apel bij de uitreiking van de gouden 'Penning van Verdienste' van de Stichting Gebroeders Hesse Fonds aan onze voorzitter en mederedacteur Jochem Abbes. De Stichting reikt deze medaille eens in de vijf jaar uit aan diegene die zich onderscheiden heeft op het gebied van cultuur, landbouw of waterhuishouding in de gemeente Vlagtwedde. Vanaf deze plaats willen wij hem feliciteren met dit bijzondere blijk van waardering!

Lid worden van HVW en Terra Westerwolda thuis ontvangen?

Dat kost slechts € 25,00 per jaar!

U krijgt dan niet alleen Terra Westerwolda drie keer per jaar thuisbezorgd, maar bent ook welkom op onze vergaderingen en bij interessante lezingen over de geschiedenis van Westerwolde. Jaarlijks wordt er voor leden ook een excursie georganiseerd.

Word daarom lid van de Historische Vereniging Westerwolde (HVW)!

Dat kan via de website: www.verenigingwesterwolde.nl, maar u kunt ook contact opnemen met de secretaris, Ina Middelkamp-Maarsingh, Ter Apelkanaal Oost 126, 9563 RG Ter Apelkanaal, e-mail: middelkamp5@ziggo.nl, telefoon: 0599-412288. Bank HVW: NL80 RABO 0358 6060 63.

Belangrijke data

Zaterdag 16 december in het Dorpshuis te Jipsinghuizen.

Prof. R. Reinders houdt een referaat over de atlas van Beckeringh. Aanvang 13.30 uur. Nadere info volgt.

Zie www.verenigingwesterwolde.nl voor de meest actuele agenda!

Historische actualiteiten

In deze rubriek wordt ingegaan op actualiteiten die betrekking hebben op de cultuur en historie van Westerwolde.

Gemeentelijke herindeling

Een historische actualiteit die in elk geval de handboeken zal halen is de gemeentelijke herindeling in de provincie Groningen, die in de komende maanden haar beslag zal krijgen. In ons gebied zullen de gemeenten Vlagtwedde en Bellingwedde samengaan tot de nieuwe gemeente Westerwolde. De gemeente Stadskanaal (grotendeels de oude gemeente Onstwedde) bevindt zich nog in een herindelingsproces waarover nog geen duidelijkheid is. De gemeenten Vlagtwedde en Bellingwedde zijn in het afgelopen jaar druk doende geweest met de harmonisatie van het gemeentelijk beleid en de reorganisatie van de bedrijfsvoering. Voorlopig zullen de gemeentehuizen van Sellingen en Wedde in gebruik blijven, waarbij de verschillende bestuursdiensten worden herschikt. Op 22 november zullen er vervroegde gemeenteraadsverkiezingen worden gehouden, waarna het nieuwe college zal worden samengesteld. Eind van dit jaar zullen de beide gemeenten op gepaste wijze aandacht besteden aan de formele opheffing van de oude gemeenten. Nieuws hierover wordt nog nader bekend gemaakt.

Gemeentewapen

Inmiddels heeft Zijne Majesteit de Koning ingestemd met het verzoek om het nieuwe gemeentewapen te mogen voeren. Het wapen, stilistisch vormgegeven door heraldisch atelier Bultsma te Oosterwolde (Fr.), is een

Wapen van de gemeente Vlagtwedde (1937).

Foto: Gemeente Vlagtwedde (Wikipedia)

Wapen van de gemeente Bellingwedde (1968).

Foto: Gemeente Bellingwedde (Wikipedia)

combinatie van de beide historische landszegels van Westerwolde en Reiderland. Er is nadrukkelijk gekozen om terug te grijpen op de oude heraldische symboliek van het gebied en de beide twintigste-eeuwse wapens los te laten (Vlagtwedde 1937, Bellingwedde 1968). Het gaat om de gouden 'gebladerde korenschoof' van Westerwolde en de contouren van de kloosterkerk van Palmar, beide afkomstig van de oude landszegels van Westerwolde en het Reiderland. Het wapen verwijst daarmee naar vier van de vijf historische kerspelen van Westerwolde (inclusief Ter Apel en Bourtange) en de twee Reiderlandse kerspelen Bellingwolde en Blijham (inclusief Oudeschans).

Ontwerp van het nieuwe gemeentewapen van Westerwolde

Westerwoldse Landdag

De colleges van de beide gemeenten hebben inmiddels uitgesproken dat de Grunneger Weke ook volgend jaar wordt georganiseerd. Daarbij zal een 'Westerwoldse Landdag' ook weer in het programma worden opgenomen. Evenals in de afgelopen jaren zal de Historische Vereniging Westerwolde daarin ook een rol spelen.

Agendatip:

Maandag 23 t/m vrijdag 27 april 2018:

Vijfdaagse themareis o.l.v. Jochem Abbes naar Sachsen-Anhalt. De reis staat in het teken van 'Reformatie, Oranje en Verlichting'. Locaties die onder andere zullen worden bezocht zijn Eisleben, Wittenberg (met 'Lutherstätten'), Torgau, Oranienbaum (slot en stad) en Wörlitz (slot en park).

Informatie en opgave kan via K. Niemeijer te Sellingen; **e-mail:** niewolt@ziggo.nl (of 0599-322352).

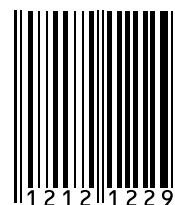
Meer informatie via de website van de HVW.

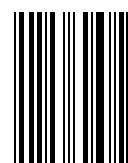
Bezoek ook onze website voor meer historische wetenswaardigheden en het laatste verenigingsnieuws:
www.verenigingwesterwolde.nl.

Terra Westerwolda wordt mede mogelijk gemaakt door MOW
www.museumdeoudewolden.nl

1 2 1 2 1 2 2 9

2 5 4 5 8